

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA VÕRDLEVA RAHVALUULE OSAKOND

Maa-alused Eesti rahvapärimused: inimkeha ja looduse piirjooni

Magistritöö

Kristel Kivari

juhendaja *Dr.Phil.* Ülo Valk

Tartu 2008

Sisukord	
EESSÕNA	3
SISSEJUHATUS	4
Magistritöö koostamisest ning eesmärkidest.....	4
Maa-aluste uurimisest.....	7
1. TEKSTIDE VAATLUS.....	11
1.1. Uurimisainese määratlemine kasutatud tekstikorpuses.....	11
1.2. Tekstide žanrispetsiifikast	13
1.2.1. Uuriija, kirjapanija, informant	13
1.2.2. Kogemus	17
1.2.3. Kogemuse väljendus	19
1.2.4. Muinasjutud ja muistendid maa-alustest.....	25
1.3. Kokkuvõtvalt maa-aluste pärimuse žanriproblemaatikast	33
2. HAIGESTUNUD KEHA.....	35
2.1. Maa-aluste haiguse diagnoosimine	35
2.2. Haiguse ülesanne keha tajumisel.....	39
2.3. Kokkuvõtvalt inimkehast maa-aluste haiguse kontekstis	45
3. PIIRID KEHAL, KOLLEKTIIVIS, MAASTIKUL.....	46
3.1. Piirid kehal	47
3.2. Kollektiivi piirid	51
3.3. Piirid maastikul. Ruumi skaala. Elu skaala	53
3.4. Kokkuvõtvalt piiridest.....	60
4. MAA-ALUSTE RAVI.....	61
4.1. Taimed maa-aluste ravis.....	63
4.2. Muud ravivõtted	66
4.3. Kokkuvõtvalt maa-aluste ravist.....	72
KOKKUVÕTE	74
Summary	78
Kasutatud kirjandus	80

EESSÕNA

Käesolev töö on minu teine katse maa-alustega seonduvat temaatikat lähemalt vaadelda. Huvi selle vastu sai alguse Eesti Keele Instituudi folkloristika osakonnas (praegune Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond) digitaalse arhiivi jaoks muistenditekste kopeerides. Nüüdseks võib Mare Kõiva algatatud projekti ning paljude inimeste töö tulemusena näha usundi ning muistenditektide e-arhiivi “Rehepapp”. Informatsiooni digitaalse kättesaadavuse heaks on oma visa panuse andnud paljud inimesed. Aitäh Mare Kõivale mastaapse visiooni ning projekti elushoidmise eest!

Bakalaureusetööna esitatud esimene katse maa-aluste kompleksi ühtse nähtusena avada tõi mu ette rohkem küsimusi ning segadust, kui suutsin mõista. Keskendusin toona tekstide vormilisele küljele, mida praegu arvan olevat pooliku tee. Siiski on seesama olemuslik küsimus – kas on üldse olemas ühtset maa-aluste traditsiooni – ka käesolevat tööd koostades esmalt takistuseks, teisalt lahtilükkavaks jõuks. Tänan juhendajat, prof. Ülo Valku, kes on teoreetilise “tagatoa” ehitamisel näidanud kätte usundi- ning jututraditsiooni traagelniidid, mida siinses käsitluses olen järginud ning mille kaudu on avanenud see huvitav nähtus usundis funktsionaalse ning loogilisena.

SISSEJUHATUS

Magistritöö koostamisest ning eesmärkidest

Maa-aluste pärimus on rahvausundis unikaalne seetõttu, et lisaks 17. sajandist pärit kirjalikele jälgedele, on võimalik sama uskumust kohata ka tänapäeval. Olgugi, et nähtus on kirjalikest talletustest kordades vanem, ulatudes tõenäoliselt paikse asustuse algusaegadesse, on see oma esinemisvariantides olnud püsiv. Märkimaks inimese ning maapinna suhteid on liitunud hulk usundilisi motiive, millest süsteemse ülevaate andmine on uurijale paras pähkel.

Käesoleva töö eesmärgiks otsida vastuseid küsimusele, miks on tuntud hirmu maapinnaga kokku puutumise ees. Miks usuti maapinnal olevat teatud kohtades haigestav mõju? Miks on selline uskumus tekkinud ning miks nii oluline olnud, et mälestusi sellest võib kohata veel tänapäevalgi? Sellest lähtuvalt – millised olid suhted inimese ning maapinna vahel, millised olid rahvapärased arusaamad haigustest ja ravist?

Üldistusi selles osas ei saa aga viia üksiku pärimuskandja tasandile, kuna vastav pärimus on mitmes küsimuses katkendlik. Samast piirkonnast on sageli teateid maa-aluste mõistmisest kahes tähenduses – maa-aluste elanike ning nahahaigusena. Kui seda pole teadetes kirja pandud, võib vaid oletada, millised täpselt on nende kahe kategooria vahelised suhted konkreetse pärimuskandja jaoks.

Kuna teema hõlmab mütoloogiast, ühiskonnakorraldusest ning tervishoiust sedavõrd laia skaalat, võib siinses käsitluses puudutatuks lugeda vaid väikest osa kogu teemaderingist. Nähtused, mille läbi uurimine heidab valgust ka maa-aluste kompleksile, hõlmavad pea-aegu tervet inimest ümbritsevat vaimset ruumi, nii tema eluringi kodus ümbruses kui ka seda ringi, mis käib sünnist surmani. Olgugi, et maa-alustele keskendunud vaatlusi on kirjutatud vähe, on nende käsitlemine laiemas usundilises kontekstis eelpool nimetatu tõttu põhjendatud.

Magistritöö ülesehituse on tinginud ühelt poolt huvi esitatud küsimuste avamiste vastu, teisalt aga peegeldub selles minu tagasihoidlik uurijatee maa-aluste teemaga tegelemisel. Olen sellel teel silmitsi seisnud mitmete teoreetiliste ning metodoloogiliste probleemidega. Kui lugeda arhiivikogudest välja kopeeritud usunditeateid ning käsitleda seda mingit valdkonda kajastava pärimusena, võib

kergesti teha järeldusi valedelt alustelt. Kui vaadelda maa-aluste pärimust iseeneses, vaatab vastu korras, variantide sigrimigri, millest mõistmiskõlbliku ülevaate saamine tundub olevat kui mitte võimatu, siis ei abista selline kirjeldamine nähtuse sügavamale mõistmisele kaasa. Nii ei viinud ka bakalaureusetööna esitatud pärimusteadete vormist lähtuv analüüs maa-alustele lähemale. Ometigi ei soovinud ma teadete vormilist külge vaatlusest päris välja jätta, kuna see on üks esmaseid asjaolusid, mis tavapärasest arhiivimetoodikast järgides silma paistab. Usunditeadete sisu ning vormi suhteid käsitlebki magistritöö esimene peatükk. Esimeses peatükis olen püüdnud avada tekstide meieni jõudmise erinevaid tasandeid pärimusekandjate teadete kirjapanija kaudu uurijani. Teise aspektina on vaatluse all muistendipärimuse tekkimine ning roll selle kandjate ning jagajate jaoks, juhatatuna mitmete uurijate seisukohtade poolt. See käsitus vaatlleb muistendipärimust kui kommunikatsioonivahendit kogemuste üle polemiseerimiseks.

Nagu öeldud, on käesoleva töö eesmärgiks seatud pärimuse mõistmine. Maa-aluste teema on säilitanud ürgvanu uskumusi pea-aegu et tänapäevani. Seetõttu on see lisaks folkloristlikule plaanile ka inimlikult huvitav (kuigi ka folkloristika üheks eesmärgiks on mineviku ning tänapäevase maailmanägemise vahelkordade mõistmine). Siiski tekib tänapäevaste uurija poolt esitatud küsimuste ning minevikus elanud pärimusekandjate mõistekategooriate vahele olemuslik arusaamatus. Ehk teisisõnu öeldes ei ole need probleemid, mida tõstatab kaasaegne uurija, sageli pärimusekandja probleemid. Kas seda mõistes on uurijal õigus oma küsimustele pärimusest vastuseid leida, kas need vastused on sellisel juhul pädevad? Peab pidama silmas, et üldistused, mida ka käesolev töö teeb, on üldistused sotsiaalsel tasandil, nii nagu need lähtuvad ka üksiku informandi teadmistest kaugemale ulatuvast teadetekogust.

Teine peatükk vaatlleb maa-aluseid kui nahahaigust ning ettekujutusi haigestunud inimkehast. Inimeste kehatajust on haaravalt kirjutanud Soome uurija Laura Stark, kelle käsitlused on andnud teoreetilisi lähtepunkte selle peatüki kujunemiseks¹. Haigestununa on inimene sunnitud oma keha ning selle võimet haigusega toime tulla teadvustama ning mõtestama.

¹ Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland. 2006, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia

Võtmeprobleemiks sellel teel on küsimus keha piiridest. Kuna haigus ei olnud pärimuse kandjate jaoks mitte keha üks omadustest vaid sellesse tunginud võõras maast pärinev mõjuvõim, kirjeldavad tekstid kahe jõupoole – maapinna ja inimkeha – omavahelisi suhteid.

Kolmandas peatükis on keha-probleemaatikal edasi liigutud laiemate piiride teadvustamisele, mida on märkinud maa-aluste pärimus. Piiride tõmbamine eeldab ka selle teadvustamist, mis piiridest seespoole jääb, ehk selle, mis aluselt piire tõmmatakse. Kolmanda peatüki vaatlustele on laiema aluse seadnud Veikko Anttose panoraamne käsitus pühaduse mõistest kultuuris.² Jätkuks kehataju käsitlemisele on selles peatükis liigutud üldisemale: piirid kehal, kollektiivi piirid, piirid ruumis ning elus. Maa-aluste pärimus märgib eelkõige põlluharija koduringi, kus kodustatuks ning ohutuks peetakse inimeste poolt hõlmatud ala. Teisalt on selles kajastatud ka elu ning surma ring, kus oma mõju haigestavatele olukordadele on surnutelgi.

Neljas peatükk on pühendatud maa-aluste kui haiguse ravivõtete vaatlusele. Seda selleks, et mitte üksi haiguse päritolukoht ei määra nähtuse paiknemist usundis, vaid selle peegeldused on nähtavad ka ravimenetlustes. Rahvapäraseid ravivõtteid on liigitanud Renata Sõukand ning tema osutus tegevuslikele ravimitele on välja toodud ka siinses käsitluses³.

Maa-aluste ravis on eristatavad kaks suunda: taimedega ravimine ning ravi maagiliste võtetega. Mõlematest meetoditest on kirjeid üle Eesti. Ravivõtted, kus enamasti soola – leiva – hõbedapuru vastu haiget kohta vajutatakse ning seejärel vastavatesse kohtadesse poetatakse, viitavad samuti haigestavate maa-aluste paiknemiskohtadele ning on seega koduringi-geograafias olulisteks tähisteks.

Siinne magistritöö on vaid katse piiritleda kõige üldisemaid aluseid, mis pärimuse teket ning kujunemist mõjutanud. Maa-aluste temaatika uurimine pakub edasiarendamiseks hulgaliselt suundi. Esitatud teemad on usundi ning kultuuri uurimises universaalsed ning puudutavad nii otseselt kui kaudsemalt väga paljusid teemasid.

² Ihmisen ja maan rajat. "Pyhä" kultuurisena kategoriana. 1996, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura

³Sõukand, Renata 2005. Loodus eesti rahvameditsiinis. – Eesti looduskultuur. Tartu, lk 55-79

Maa-alused on usundis toimivate skeemide näideteks. Erinevate pärimusvaldkondade omavaheline võrdlemine võib viia sügavamate teadmiseni suhtumisest surnutega seotud paikadesse, pühadesse kohtadesse looduses ning majapidamises.

Kokkupuuteid ning paralleele leidub paljude kohamääratlustega muistenditega nagu motiivid eksitajast, külmkingast, metshaldjast. Rahvusvahelise levikuga muistenditüübid maa-alustest seppadest ning taevast alla visatud inglite saamisest kohavaimudeks on oma suhtelise eraldiasetsevuse tõttu siinsest käsitlest välja jäänud, kuid nendegi seosed maa-aluste uskumusega on olemas ning vääriksid lähemat vaatlust. Huvitavaid teid võib pakkuda ravivõtete ning usundi omavaheliste suhete lähem uurimine, seda eelkõige haiguse päritolukohtade määratlustes ravi kaudu. Märksõnad nagu põhjakaar, aedade kokkupuutekohad, aia tugiteivaste alused jt. võiksid olla maagiliste universaalidena eraldi käsitletud.

Nagu korduvalt olen ütelnud, on maa-aluste temaatika äärmiselt lai ning uurijal on selles mahukas töös ning ülesannete mitmekesisuses alustuseks olulisim mitte kaotada pead, näha korda, kus see on nähtav, ning mõista korratust, mis elusa uskumuse talletustega alati kaasas käib.

Maa-aluste uurimisest

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes leidub hulgaliselt talletusi maa-alustest vaimudest, teateid maast pärinevast haigusest ning igapäevaselt kasutatavatest rituaalidest sellest hoidumiseks. Maa-aluste temaatikaga seondub hulk muistendisüžeesid, nagu näiteks taevast alla visatud inglitest, kes on muutunud maa-, metsa- ja vetevaimudeks, maa-alustest seppadest, valesse kohta ehitatud hoonetest, vanadest kalmekohtadest jm. Väga lai ning teadete kirjapanekutelt tänapäevani ulatuv on maa-aluste haiguspärimus nii haiguse sümptomite kui ka ravivõtete kirjeldamisel. Maast pärinev haigus on keskseks kujutelmaks, mis seob endaga nii eelpoolnimetatud muistendisüžeesid kui üldiselt usundis käibinud ettekujutusi vaimolenditest või väekeskustest, millega inimestel on tulnud kokku puutuda või millega arvestada. Arvatavasti on maapinna kõikjalviibivus ühelt poolt ning teisalt maa-aluse sfääri hõlmamatus teinud maapinnast usundiliste kujutelmade magneti ning maa-aluste pärimuse

variantiderohkus on selle näiteks. Nõnda, rahvausundi kontekstis on uurijad seda kujutelma ka kajastanud.

Mall Hiimäe on arvanud, et maa-aluste vanimad kajastused saksakeelses trükisõnas nimevastega *unterirdische* (nt. juba Gösekenil 1660: 446) on oma mütoloogilise tähendusega üksjagu mõjustanud maa-aluste mõiste hilisemaid seletusi nii kirjanduses kui rahvasuus. (Hiimäe 2007: 399–400) See tuleb esile just uurijate käsitlusi vaadeldes, kuna enamasti on maa-aluseid seostatud surnuteusuga, maahaldjate või teiste vaimolenditega. Varaseimad kajastused maa-alustest ongi pigem nimetuslikud ning esinevad loendites koos teiste kohavaimudega või ohverduskohtadega. Ivar Paulson viitab Christian Kelchi 1695 aastast pärit teatele ning AW Hupeli 1789 a. pärit teatele, mis räägivad inimeste kombest ohverdada teatud kohtadele majapidamises esimest osa toidust, et tagada pere ning majapidamise õnn. Hupel kõneleb lähemalt aiaga piiratud kivikangruist, kus maajumalannale ohverdatud. Ohvreid vastuvõttev üleloomulik olend võis usundifenomenoloogilises mõttes olla samahästi maa kui animatistlikult elustatud olevus (“maaema” ehk “maajumalanna”) kui ka teatud paiga kaitsevaim-haldjas (*genius loci*) (Paulson 1997: 110) Eduard Laugaste viitab veel Johann Hornungile. Tema 1694. aastal ilmunud “Önsa Luterusse Laste Öppetusses” on antud mõned rahvapärased mütoloogilised terminid, nagu *Tundja, Lääbi-Näggija, Päva Vallitseja, Nöid, , Lausja, Katsja, Ask, Ma-Emma, ehk Ma-allusid teenima, mõnda Paika, Mäggesid, Kivvi, Hallikuid, Sauna-Leili, Hied ehk Puid Metsas pühaks piddama, ohvrid vima, kahja teggema* jne. Mõned terminid leiduvad ka tema grammatikas 1693. a. (Laugaste 1963: 303)

Vähem on tähelepanu pööratud haigusepärimusele. Ometigi võib leida tähelepanekuid ka selles vallas. A.W. Hupel kirjeldab 1781. a. oma teoses “Täiendus teadete juurde eestlastest ja lätlastest” (*Beitrag zu den Nachrichten von den Esten und Letten*) lisaks kujutlusele maavaimust ka maast pärinevat haigust:

“Tuntud ja laialt levinud uskumused, nagu oleks igal kohal ja asjal oma kaitsejumalus, olid ühele siinsele eestlasele mõne aja eest väga iseäralikud tagajärjed. Oma isanda käsul olnud ta koos teiste mõisatöolistega tüki väga vana metsa maha raiunud. Varsti pärast seda muutus ta raskemeelseks ja tema segane kujutlusvõime tõi eriti unes tema silmade ette igasuguseid hirmunägemusi. Tal tekkis mõte, et ta on raiumisel metsas sattunud niisugusele kohale, mis loomisest saadik on seisnud puutumata; see-eest nüüd selle koha kaitsejumalad, keda ta oma keeles nimetas maa-alused, jälitavat ja hirmutavat. /---/

Teisel üldiselt levinud arvamusel eestlaste ja lätlaste juures, mille kohaselt nad järsku tekkinud ohatist arvavad selle koha süüks, kus nad on maganud, ja seetõttu sealsele ärapahandatud kaitsejumalale selle koha peale lepituseks natuke hõbedat kaabivad, näib olevat loomulik, kuid valesti mõistetud alus. Sageli magab talumees palja maa peal, koguni siis, kui see on niiske või väga külm. Kuid kergesti võib maa ohtlik väljaauramine tema tervisele kahjulik olla ja ohatist põhjustada. Samasugune lugu on saunaga, kus ühe inimese halb higi, kui tema kohe samale kohale asub, pidavat kergesti ohatist põhjustama, nagu usaldavad isikud kinnitavad. Tihti kuulatakse talumeest ütlevat, et ta on oma tõve (~ ohatise) saanud saunast. (Laugaste 1963: 89-90)

Karl Ernst von Baer on 1814. aastal oma doktoriväitekirja *Morbis inter esthonos endemicis* ("Eestlaste endeemilistest haigustest") peatükis "Eestlaste nosoloogia" nimetanud paganluseajast pärit uskumusi: "Nende arvates on koguni teatavaid kohti, mis läheneja mitmesuguste haigustega nakatavad, ja neid haigusi polevat võimalik muidu ravida, kui vaid nendes kohtades metalle kaapides." (Baer 1976: 43) Kahtlemata viitab ta siin maa-alustega sarnase haigus- ning ravimispraktika tuntusele, olgugi, et puudub rahvapärane haiguse nimetus.

Rahvaluule teadliku üleskirjutamise ajal on maa-aluste pärimus arhiivi jõudnud mitmete märksõnade kogumise kaudu. Kogudes võib leida maa-aluste kajastusi nii ohvrikohtade või -kivide kontekstis, muistenditena ning muinasjutusüžeedega liitunult, rääkimata rahvameditsiini ning rahvaarstide osas tehtud kogumistööst. Kahtlemata on kogumise eesmärk saadut mõjutanud, kuid arhiivis leiduvat vaadeldes võib uskuda, et maa-aluste pärimus on talletatud just sellisena selle kõikides variantides, nagu see 19. ja 20. sajandil inimestele tuttav oli.

1935. aastal ilmus Helsingi rahvaluuleprofessori V. J. Mansikka artikkel "Virolaisten "maa-alused" (maanaluset) tautien lähettäjänä", mis on üks vähestest vaid seda teemat käsitlevatest ülevaadetest. Tegemist on peamiselt uskumuse kirjeldamisega. Selles, nagu ka mitmetes järgnevates, seostatakse maa-aluseid peamiselt surnutega, maas peituvate vaimolenditega, vähem on pööratud tähelepanu haigustraditsioonile. Surnutega seotud kohavaimudena käsitlevad maa-aluseid ka Matthias Johann Eisen oma 1919. aastal ilmunud "Eesti mütoloogias" ja Oskar Loorits oma teostes *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* III ja Liivi rahva usund II. Maa-aluste pärimust on kogunud ning uurinud Andra Veidemann ning tema artikkel "Maa-alused eesti rahvameditsiinis" on lisaks V. I. Mansikka artiklile

ülevaatlíkem uskumusest ning selle avaldumisest nahahaigusena. Mall Hiímäe on kirjutanud mailase kui taimeperekonna ning samanimelise rööviku esinemisest maa-aluste traditsioonis ning pööranud tähelepanu ka teistele looduses esinevatele märkidele, mis tähistavad selle pärimuse raames haiguse päritolukohti. (Maa-alused ja mailase rada. – *Sõnajalg jaaniööl. Eesti mõttelugu* 73. 2006. Tartu: Ilmamaa, lk 398-413) Selles artiklis tabatud mitmete usundiliste motiivide sõlmpunkt võiks olla metoodiliseks eeskujuks järgnevatele uurimustele selle pärimuse tundma õppimisel.

1. TEKSTIDE VAATLUS

1.1. Uurimisainese määratlemine kasutatud tekstikorpuses

Käesolev töö püüab avada temaatikat, mille keskmeks on Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud tekstid, milles esineb märksõna “maa-alune”. Teadetes räägitakse maapinnast, tuulest või veest pärinevatest haigustest või muudest tagajärgedest, mis nendega kokkupuutumise tõttu tekkinud. Sama nähtust tähistavad erinevas paigus kohalikus kõnepruugis kasutusel olnud variandid nagu maaline, maalene, mailane, mua-aljas.

Olgugi, et nähtus kuulub loomuliku osana selle kandjaid ümbritsevasse ning maapinda puudutavasse tähendusruumi, mis hõlmab nii kalendaarseid, ruumilisi, tervishoidu käsitlevaid määratlusi ning ettekirjutusi, eristub see siiski tervikuna vaadeldes iseseisva pärimusena. Vaatluse all olevasse tekstikorpusesse olen hõlmanud ka teateid, milles märksõna “maa-alune” otseselt puudus, kuid milles leidis viide maa-alustega sarnastele haigus- või ravimispraktikatele (ravimised allikatel, kivide juures, kust saadi abi mitmete erinevate haiguste, muuhulgas ka maa-aluste puhul). Samuti leidub siin-seal viiteid maa alt pärinevatele olenditele, kellega looduses või majapidamises on kokku puutunud. Sellised teated või muistendid on käesoleva teema tuumikuga küll nõrgemalt seotud ning nõuaksid eraldiseisvat käsitlust, kuid pole neid vaatlusest päriselt kõrvale jätnud, kuna need illustreerivad maapinda või allmaa sfääri kui usundiliste motiivide magnetit ning omavad omavahelisi tugevamaid või lõdvemaid suhteid.

Nähtuse aktuaalsust ning loomulikkust pärimuse kandjate jaoks kinnitavad mitmete motiivide liitumised ning temaatilised üleminekud. Sellises suhtes käesoleva töö tuumikmaterjaliga on muinasjutud maa-aluste teemadel. Vaatluse all olevas tekstikorpuses leidub üleskirjutusi, milles liituvad muinasjutt ning haiguspärimus. Seda sorti teated ei ole käesolevast tööst päris kõrvale jäetud. Põhjuseks on ka mõnede viimistletud muistendite rääkimise kahtlematu meelelahutuslik funktsioon, mis asetab need muinasjuttudega samasse konteksti. Kuna käesolev käsitus ei ole allikatelt ning eesmärkidelt täppisteaduslik, on vaatluse all olev tekstide hulk kujunenud žanrilt ning motiivistikult pigem uurija pärimust tajuva intuitioonile tuginev ning püüab teoreetilises raamistuses olla rohkem tähenduse kui terviku ning

vähem vormide ning detailide keskne. Kuna maa-aluste pärimus on selle üleskirjutamise hetkel olnud laialdaselt levinud ning tekste arhiivis selle kohta rohkesti, on siiski motiivide sigrimigris neid ühendavaid aluseid või kujunemismehhanisme raske avastada, et leida vastuseid küsimustele, millist tähendust kandis või millist osa inimelus korrastas säärane nähtus.

Vaatluse all on 527 teksti Hurda, Eiseni, ERA ning RKM kogudest. Tekstide üleskirjutamise aeg jääb pisut üle saja aasta sisse vahemikus 1883-1985.

Kogu	Tekstide arv käesolevas vaatluses	Üleskirjutamise aastad
Eisen (E)	62	1883-1922
Hurt (H)	12	1888-1890
Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)	380	1928-1936
Riiklik Kirjandusmuuseum (RKM)	70	1947-1985

Igal kogul on omad üleskirjutamise huvid ning eripärad.

Eiseni kogudest leitud 62st tekstist on 12, mis keskenduvad ohvrikiividele, millel muuhulgas ravitud ka maa-aluseid (tõenäoliselt vastava järelpärimise tulemusel), 8 muinasjuttu ning ülejäänud 42 teated maa-aluste haiguse põhjuste, ennetamise ning ravi võtete kohta. On tähelepanuväärne, et puuduvad maa-aluseid kui vaime, ketravaid olendeid vms kirjeldavad muistendid. On vaid üks muistend, kus kirjeldatakse maa peale kukkunud inglite saamist vaimudeks. Tõenäoliselt on tegemist mitte pärimuse, vaid suunava küsimuse või teema puudumisega.

Hurda kogust pärinevad 12 teatest on üks maa-aluste seppade juures käimist kirjeldav muinasjutt ning samuti 3 muistendit, mis puudutavad maa alt kostvat taguvat häält. Ülejäänud 8 on maa-aluste haigusele keskendunud teated.

Nagu näha, on vaatluse tooniandvaks andmestikuks Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kogudes leiduv, kuna spetsiaalset tähelepanu on pööratud rahvameditsiinilase pärimuse kogumisele. Vaatluse all olevast 380 tekstist on vaid 2 muinasjuttu ning 39 muistendit ning usunditeadet, kus maa-aluseid on nimetatud mitte kui haigust vaid kui seinakoisid, liblikaid, usse, maa-aluseid inimesi, vaime, seppi, kes mõnel juhul on ennustanud lõikuse aega, vihma tulekut või surma, kuid mille seost haigusega ei ole

nimetatud. Ülejäänud 339 kirjapanekut käsitlevad erinevas vormis ning mitmesuguste motiivide kaudu maa-aluseid kui haigust, selle põhjuseid, ennetamis- ning raviviise.

Kirjapanekult hiliseimast, Riikliku Kirjandusmuuseumi (RKM) kogust pärinevatest tekstidest on kõik maa-aluseid kui haigust kirjeldavad. Haiguse päritolu motiivid on küll eelnevate kogudega sarnased, silma torkab vaid kirjapanekute pisut erinev stiil. Tekstid ei ole nii lakoonilised ning sagedamini kui teiste kogude puhul esineb isikliku või lähedase kogemuse kirjeldamist.

Tekstide kopeerimisega elektroonilisse arhiivi on viimastel aastatel aktiivselt tegelenud Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, kelle töö tulemusena on valminud digitaalne arhiiv "Rehepapp" <http://haldjas.folklore.ee/rehepapp/tekst.php>.

1.2. Tekstide žanrispetsiifikast

1.2.1. Uuriija, kirjapanija, informant

Nii vormilt kui sisumotiividelt kirev talletatud andmestik paigutub klassikalisse usundit puudutavate teadete žanrisüsteemi, kus tekste jagatakse uskumusteadeteks, memoraatideks ning muistenditeks. Žanriline mitmekesisus on maa-aluste pärimuses märkimisväärne. Lisaks juba mainitud žanritele leidub andmestikus ka hulgaliselt loitsupöördumisi. Leidub maa-aluseid elanikke käsitlevaid muinasjutte ning muinasjutulikke muistendeid. Andmestikus esineb loomulikke liitumisi, mis takistavad ranget vahetegemist erinevate vormide vahel. Tuleb arvestada ka võimalusega, et kirjapanekul on esituse autentne žanr muutunud. Näiteks memoraadist on saanud umbisikuline usunditeade või nähtuse nimetus loetus.

Teadete kirjapaneku olukorda me päriselt taastada ei saa. Tekstide vormi on mõjutanud kirjasatjate-korrespondentide või kogujate tava. Üheltpoolt jätab see meetod uurija ilma võimalusest saada vastuseid ajas ning teaduses muutuvatele küsimustele, teisalt võib arvata, et teatav kontekstitühjus ning teadete napolisõnalisus suunab uurija selle nähtuse tuumani ehedamalt ning paremini kui sõnaohtras kirjalikus talletuses paratamatult tekkiv kommunikatsioonilõtk. Seega arvan, et võib usaldada teateid sellest vaatenurgast, et teadete kirjapanijad on esitanud oma või küsitletute teadmised antud märksõnade kohta just sellisena, nagu need on nende eludes eksisteerinud. Vaatamata sellele ei saa me välistada, et küsimused, mida

kaasaegne teadus esitab, ei ole pärimuse kandjate küsimused või tervikpilt, mida otsime, ei ole omanud konkreetse inimese jaoks omal ajal tähendust. Olgugi, et pean teateid oma lakoonilisuses usaldusväärseiks, on nende kartoteeki kopeerimisega hajunud vähegi tajutav side küsituleja või küsimuskava ning informandi vahel. Kadunud on ka informandi eneseküsitlemise tulemusel tekkinud seosteahel, mis annaks võimaluse siduda erinevaid teemasid nende meenumise järjekorda. Selle küsimusega peab uurija pöörduma arhiivikogude juurde, mis suurema töömahu kaudu võib anda lähemaid vastuseid või viiteid inimese, pärimuse kandja peas toimunu kohta.

Kui eesmärgiks on nähtuse mõtestamine usundis, on otstarbekas järgida Juha Pentikäise osutust allikakriitilise lähenemise vajalikkusele erinevate vormide funktsioonide hindamisel. (Pentikäinen 1968: 118) Tema tõstatatud küsimusel – kas žanri ning teatud sorti uskumuse vahel esineb mingi korrelatsioon – on maa-aluste uurimisel oluline roll. Küsimust siinsele kontekstile lähemale tuues – milline on vahekord tavandi ning usundi vahel? Kas usundi- ja kombestikuteated, memoraadid ning muistendid, mis maa-aluseid puudutavad, võrsuvad ühest ning samast usundilisest fenomenist? Kuidas on jutustajad muistendi ning muinasjututraditsiooni põiminud?

Lauri Honko postulaat, et rahvausundi uurimisel tuleb primaarseks pidada ülalnimetatud allikakriitikat, žanrianalüüs on sealjuures sekundaarne, põhineb kogujate-uurijate ning informantide vaheliste arusaamatuste ning liigsete üldistuste kirjapanekutel. (Honko 1989: 101) Nii Haavio, Pentikäise kui Honko arutelu allikakriitika osas usundilise ainese hindamisel rõhutab žanride funktsionaalsust. Ometigi elustuvad need funktsioonid kindlaks kujunenud kommunikatsioonitraditsioonis. Kui heita kõrvale kõikvõimalikud raskused, mis tekivad pärimuse talletumisel elavast keskkonnast arhiivitekstidesse, tunnistavad uurijad üldise jutustamistraditsiooni mõjusid nii kogemuste kajastamisel kui kirjapanekul. (Honko 1989: 104) Loomulik ning paratamatu on individuaalse ning kollektiivse traditsiooni põimumine nii olukordade kogemisel kui interpreteerimisel. Erinevate žanride funktsioonideks on aja ning sootsiumi korrastatuse peegeldamine ning säilitamine.

Veel praegugi laialt tuntud keeld maas istuda või teadmised ohatiste või nahalöövete päritolust ning ravist kinnitavad aja jooksul usundi muutumist sellel teemal. Nii et maa-aluste pärimuse kui terviku asetamine vastandusele loomulik-

üleloomulik või mittemütoloogiline-mütoloogiline jääb samuti pooleldi pidetuks variantide rohkuse ning motiivide erinevuse tõttu. On võimalik, et pärimuse kandja jaoks tähistas maa-aluste nimetus samaaegselt nii üleloomulikku maast pärinevat väge, maa-aluseid olendeid või nende jälgi kui ka nahahaigust, mille taga võis kuid ei pruukinud tingimata olla midagi inimeksistenti välist või üleloomulikku. Need kaks kategooriat ei pruugi samast traditsiooni piirkonnast kogutud teadetes üksteist välistada. Selle põhjuseks on üheltpoolt käsitletava uskumuse mitmekihilisus, samas ka uskumusteate-memoraadi-muistendi žanri funktsionaalne spetsiifika.

Kõige enam puudutavad teated maa-alustest rahvameditsiini. Arhiiviviitena kasutatakse nende tekstide kohta nimetust usundi- ja kombestikuteade, mis on korrektne, kuna usundi ning kombestiku vahekorda saab selgitada vaid vastava pärimuse lähem uurimine. Neid teateid kinnitavad sageli näited informandi või tema lähedaste elust ehk memoraadid või vormilt kompaktsemad muistendid. Usunditeated on kui skeemid memoraatidele. Need postuleerivad mingeid tõekspidamisi, kogemusi.

Vaatluse all olevas tekstikorpuses on tehtud kogumistööd rahvameditsiinialaste teadete saamiseks. Sageli esinevad erinevad “palad” haiguste kohta kogudes järjekorras. Informandid on järjest rääkinud näiteks veiseröögatusest, ussitõvest, maa-alustest, lendvast jms. Seega on olnud ravi see, mis on tekitanud informandi peas assotsiatsioone ning selle kontekstis on avatud haiguse tekke põhjuseid.

Rahvapärased ravimismeetodid peegeldavad hästi toleaeagsete inimeste käsutuses olnud atribuutikat. Samavõrra oluline, kui haiguse füüsiline mõjutamine ravivate leotiste, mähiste või taimemahladega, on ka haigusega ümber käimine selle sõna otseses tähenduses, ehk teatud sorti liikumine, viskamine, maha matmine või muul viisil tegutsemine. See annab tunnistust inimeste ettekujutusest oma füüsilise paiknemise tähendusrikkusest ning võimest selle kaudu enesega toimuvat kontrollida. Seega, teisipidi võttes, saame nähtuse tekke põhjustest sageli aimu just ravimisviiside kirjeldustest.

Leidub hulk teateid, mille rõhuasetus on hoopiski haiguse ennetamisel. Näiteks keeld enne istumist maha sülitada või tähelepanu pööramine halbadele kohtadele maastikul, millest võis saada haiguse, röövikutele, mida peeti samuti mõnel pool haiguse põhjustajateks. Nii haiguse ennetamisel kui ravil esineb viiteid selle põhjustaja kohta, kuid, nagu eelnevast välja koorub, võib motiivide kirjeldamisel väga kergesti sattuda segadusse ning kaotada tuuma, milles terviku olemus kaduma läheb.

Suurem osa maa-aluseid puudutavast pärimusest on oma vormilt umbisikulisel konstateeringul: “Maa-aluste puhul tehti nii”; “Maa-alused on haigus, mis hakkab maast”; “Maa-alused on tulnud sellest...”, sealjuures pole kõneleja enda suhe kõneldavasse enamasti kajastatud. Siiski on teatud hulk tekste, kus esineb viiteid konkreetsetele kohtadele või inimestega seotud juhtumistele. Selle määratluse alla käivad ka isiklikud läbielamised haigestumisel ning ravil. Silmatorkavat umbisikulisust vaadeldes võib tekkida kahtlus, kas probleem on olnud inimeste jaoks aktuaalne, kuna üheltpoolt võiks situatsioon seda eeldada (maapind oma kõikjalviibivusega peaks teemat käibivana hoidma, samuti võiks arvata, et nahalööve on suhteliselt sagedasti esinev haigus), teisalt jätavad tekstid enamasti tegija lahtiseks, umbisikuliseks minevikus või olevikus tegutsejaks. Seega võiks ütelda, et üldiselt puuduvad andmed, milline on teadetes isikliku uskumise/kokkupuute/tunnistuse määr. Üksnes sellest asjaolust järelduste tegemine oleks ilmselt eksitav, kuna koguti on tekstide stiil erinev. Võib arvata, et kogumise hetk ning kirjapanija isik on teadete isiklikkuse intentsiooni mõjutanud. Näiteks võib tuua Eiseni kogu, kus viiteid tõestisündinud praktikatele võib leida vaid ohvriklividega seotud kirjapanekuis, kus on nimetatud ümbruskonnas leiduvaid ohvriklive, millega konkreetsus ka piirdub. Teada on, et nimetatud klivide juures käidi arstimas või kasutati raviks klividele kogunenud vett. Teisalt on Eisen aga kirja pannud mitmed maa-aluseid puudutavad muinasjutusüžeed, mis mõnel puhul on liitnud endaga ka haigusemotiivi. ERA ning eriti RKM kogudes esineb isiklike kokkupuuteid ning tunnistusi enam nii inimeste kui kohtade osas, sealjuures ka terviklikeks muistendisüžees vormunuid.

Olgugi, et proportsionaalselt on selle pärimuse kirjapanekute hulgas kompaktsed narratiivid vähe, võib nii muistendeid kui usunditeateid vaadelda samades funktsioonides olevatena. Et mõni inimene teab rääkida oma kogemusest, mõni kuulnud juttu endast kaugemale või lähedamale asetades, ülejäänud aga konstateerida käibivat uskumust “maa-alused on need ja need” või “maa-aluste puhul tehti nii”, siis kinnitab see mitte staatilise, kindlaks kujunenud uskumuse olemasolu vaid tõenäosuse, võimaluse omaksvõttu, mis avab selleteemalise inimestevahelise kommunikatsiooniruumi. Vaatamata esitatud vormile ühendab teateid veendumus sellesuunalise eksistentsi (siis maapinnast pärinev haigestav jõud) võimaliku olemasolu kohta.

Üheltpoolt muutub probleemi uurimine säärase küsimuse nihutamisega uurija jaoks lihtsamaks, kui ülesandeks ei ole mitte inimese vaid inimestevahelise

kommunikatsiooni uurimine. Siiski on oht, et tekstikorpust vaadeldes tekib aja- ning mõistekategooriate kauguse tõttu üks uus tervik. Terviku määratlemine uurija ning pärimuse kandja jaoks on erinev. Kui uurija vaatleb tervikuna Eesti kultuuriruumis levinud maa-aluste pärimust, siis pärimuse kandja jaoks on tervik seesama kultuur selle erinevates elu täitvates aspektides. Veelgi enam, olemise mõtestamine käib kaugelt väljapoole inimese füüsilist ning ajalist paiknemist ning ka emotsioonide või emotsionaalse häälestatuse osas toimib informatsiooni vormumine inimese jaoks erinevate kanalite kaudu. Nähtuse kirjeldamiseks on ometigi vajadus kirjeldamise aluse järele. Inimese ja tema ümbruse terviku seisukohalt on võimalik püüda kirjeldada nähtust selle mõtestamise kaudu, nende kommunikatsioonivahendite mõtestamise kaudu, mis omal ajal nii kogemust kui arutelu selle üle on suunanud ning mõjutanud. Haigus inimese nahal on nii tulemus kui sündmuste algus, kus inimene siseneb erinevaid jõupooli ühendavasse ning eraldavasse reaalsusse. Probleemi käsitlemine nii “lõpust algusesse” võiks heita valguse sellele probleemistikule, mille ilmsikstulek on inimeste jaoks saanud kummalisel kombel nähtavaks nahalööbe kaudu.

1.2.2. Kogemus

Isikliku kogemuse tähendus uskumuses on ambivalentne. Üheltpoolt ei ole uskumine võimalik ilma isikliku kokkupuuteta. Usund ei ole tekkinud spekulatsioonidele, vaid konkreetsetele isiklikele kogemustele tuginedes. (Dégh 2001: 79) Kokku puutumine võib tähendada seisukoha omaksvõttu, mis ei pretendeeri muule, kui veendumusele, et üleloomulikke asju juhtub. Maa-aluste kontekstis võib see tähendada nahahaiguse kiiret ilmumist või kadumist, puukoide hääle kuulmist majaseintes või looduses või hoopiski midagi laiemat – et tuul, vesi, maapind, mida inimene oma meeltega kogeb, võivad teda mõjutada füüsiliselt ehk et kõigel ümbritseval on oma vägi. Teisisõnu inimeste kogemusi mõjutab usutavuse, tõenäosuse omaksvõtt. Timothy Tangherlini pöörab tabavalt tähelepanu ühiskonnas eksisteerivale “libisevale” tõele. Kui inimesed jutustavad lugu kui tõestisündinut, ei pruugi nad ise tõega olla kokku puutunud. Loo “tõde” peitub selle suhtes kultuuris käimasoleva aruteluga. See arutelu loob esitusreeglid ning -konteksti. (Tangherlini 2007: 8) Nii et täpsem kui tõe, on

tõenäosus, mida väljendab usundiline pärimus sellel teemal. See, et nimetatud tõenäosus töötab mingis protsessis, hoiab pärimuse elavana. Kui võtta arvesse tõenäosuse omaksvõtt, tulevad paremini esile teksti koostamise retoorilised võtted, mis vormivad jututraditsiooni.

Maa-aluste pärimuse keskseks motiiviks on äkitselt või ootamatult ilmunud nahahaigus. Tegemist ei ole üleloomuliku kogemusega, vaid millegi käegakatsutavaga, füüsiliselt piinava olukorraga, mida seletatakse ning leevendatakse kontakti kaudu inimeksistentsiväliste jõududega. See on justkui tagurpidi pööratud muistend, milles üleloomuliku kogemuse interpreteerimise reeglid elustuvad tagurpidi. Üheltpoolt on see traditsioonipsühholoogias keerukas olukord, kus loomuliku-üleloomuliku kogemuse vahekorrad ei ole alati selged. Võib küsida, miks puudub tänapäevases populaarses meditsiinis konkreetne vaste pärimuses kirjeldatud haigusele? Kas puudub haigus või puudub vajalik tähelepanuosutus? Põhjus võib peituda lihtsas eluviisimuutuses, hügieeni ning riietusolude paranemises. Tõenäolisem on aga vastava traditsiooni muutmine, kogemise ehk referentsi raamistiku muutumine. Lauri Honko poolt juurutatud terminoloogiat kasutades võib ütelda, et nimetatud referentsi raamistik ongi konkreetse tõe või tõenäosuse omaksvõtt. See on nii traditsiooni kui isikliku kujutlusvõime poolt tekitatud piltide summa, milles erinevate vallandavate kogemuste kaudu saab alateadlik kujutelm elavaks ning teadlikuks, isiku käitumist juhtivaks. (Honko 1962: 115-116) Nii et nahahaigus ei ole usundilise kogemuse suunda vaadates mitte tulemus vaid vallandav tegur vaatamata sellele, et inimene enamasti haiguse just üleloomuliku kogemuse tagajärjeks hindab.

Martti Haavio on näidanud, et traditsioon on kogemuses alati olemas. On palju vähem memoraate, mis kajastavad üksnes personaalset kogemust. Rohkem on neid, milles memoraadi motiivid on kooskõlas traditsiooniliste rahvausundi motiividega. (Haavio 1942: 9) Kogemus konstrueeritakse vastavalt käibivatele kollektiivsetele kontseptsioonidele. Seega jääb inimese personaalne kogemus ühtpidi traditsioonide mõjuväljas tabamatuks ning samaväärselt ka vastupidi, traditsiooni totaalsuse määr jääb sõltuvaks isiklikust kogemusest.

Isiklik kogemus on maa-aluste pärimuses kesksel kohal. Leidub tekste, kus informant ei ole käibiva uskumusega ühel nõul või leiab nähtustele teistsuguseid seletusi. Võib arvata, et eriarvamusi leidis rohkemgi, kuid need ei kajastu pärimust peegeldavas tekstikorpuses, kuna sotsiaalne kontroll ning traditsiooni tundvate autoriteetide teadmised kinnistavad pärimust. Lauri Honko sõnul on kahte tüüpi

kogejaid. Ühed, *homo religiosused*, kogevad igasuguseid asju. Teised pigem seletavad, interpreteerivad, tunnevad traditsiooni. Need kaks inimtüüpi võivad langeda kokku, aga ei pruugi. Nende kahe loomumaduse koostöö on traditsioonidünaamikas määrav, kuid peamiselt sõltub autoriteetsest traditsioonitundjast, kas isiku kogemus võetakse kollektiivsesse traditsiooni või mitte. (Honko 1962: 125-127) Ning kui tulla tagasi usutavuse või aktuaalsuse küsimuse juurde, siis sama lahutamatu on muistendeis ka tõde ning ebatõde. Muistendid on otseselt või kaudselt tõesed, veelgi enam, jutt saab muistendiks vaid siis, kui see on esitatud usutavuse ja kahtluse hämar-alal. (Dégh 2001: 38). Seega on muistendis samaväärselt olulised nii küsimus kui vastus, nii kahtlus kui kinnitus. Sealjuures on ilmne, et vaid need kogemused, kahtlused või hirmud saavad muistendeiks, mille seletamisele aitab kaasa kollektiivne uskumussüsteem.

Hinnates pärimuses tõde ning ebatõde, objektiivset ning üleloomulikku, ei saa me kogemusest eraldada seda funktsiooni, mida vastav traditsioon sootsiumis kannab ning milliseid valdkondi korrastab.

1.2.3. Kogemuse väljendus

Enamasti on kimbatusse sattunud inimesele väljapääsuks pärimuse kaudu ette kirjutatud käitumine, niiöelda positiivne programm, mille kaudu üleloomulikku enese tahte allutada. Selle kaudu kinnistatakse üldises teadmises inimvõimete määr ning piir, samamoodi ühtlasi kinnitatakse ning kaheldakse inimkeskmega maailmakorra kehtivuses ning korrastatuses. Samaväärselt olulised on muistendis inimese seisukohalt nii negatiivne kui positiivne pool: võrdselt kinnitatakse teadmist maapinnalt pärinevast haigestavast jõust kui ka sellega hakkamasaamisest ehk ravist. Selle kaudu toimub inimese paigutamine teda ümbritsevasse ruumi, hoiatamine ohtudest ning teavitamine tema käsutuses olevatest vaimsetest ning füüsilistest abivahenditest.

Kui liikuda kogemise vaatluselt kogemuse väljenduse jälgimisele, peab olema, nagu eelnevast alampeatükist välja koorub, üsna ettevaatlik nende kahe pooluse üksteisest eraldamisega. Kui aga vaatluse all on usundiline pärimus, on üsna selge selle kommunikatsiooni kandev roll ühiskonnas. Linda Dégh täpsustab žanre: “Kui

muinasjutt on teatavasti väljamõeldis selle kandjate jaoks, andekate jutuvestjate looming, siis muistendit võib iseloomustada kui subjektiivsest inimkogemusest tekkinud vastust varjatud või avalikele küsimustele. /---/ Vaadeldes nende küsimuste väljendamiseks kasutatud vormi ja strateegiaid, võib eristada kolme võimalikku tekstiühikut: usunditeade, kogemuslik jutt (memoraat), muistend (fabulaat). Need võivad põimuda, eristuda ja liituda.” (Dégh 2001: 98-99)

Igal vormil, vaatamata kahtlustele nende kirjapanekuid mõjutanud asjaoludest, on muistendi ning selle aluseks oleva usundi seisukohalt tähendus. Nad on osa tervikust, mis hoiab muistendeid käibivana ning koos. Muistendi arengut ei pea vaatlema lineaarselt vaid pigem ühes hetkes eksisteerivate komponentide tunnistamise kaudu. Sest mida muud, kui vaid kontseptsiooni väljendavadki needsamad umbisikulised usunditeated, kus nõustutakse võimalustega ettevaatamatu maaslamamise või muu tabu rikkumise kaudu haigestuda. Max Lüthi on toonud välja inimese rolli muistendites, kus selleks on olla kahtleja, küsija, väike suurte jõudude meelevallas. See on tinginud ka muistendite fragmentaarse stiili. (Lüthi 1976: 24)

Maa-aluste pärimuse vormiline varieeruvus on silmatorkav. Olgugi, et stiililine fragmentaarsus on usundipärimusele omane ning loomulik, võib küsida, kui kaugele võib säärane fragmentaarsus minna, et nähtust pidada samast juurest võrsuvaks. Kas ei saa pärimusterviku hindamisel sel puhul määravaks uurija intuitsioon ning personaalne tunnetus? Kas rahvameditsiini puudutavad teated on seotud kompaktsete narratiividega, muistendite, memoraatidega ning nende kaudu rahvusvaheliste rändmuistenditega? Siin peab taas meenutama uurijaterviku ning pärimuse kandja terviku erinevust ning loobuma lineaarsest ning liiglihtsast seletussuunast.

Reimund Kvideland on pööranud tähelepanu vastuolude narratiivsele potentsiaalile, mille arendamisele aitavad kaasa ökoloogilised tingimused. (Kvideland 1993: 34) Ökoloogilised tingimused siinses kontekstis on mitmesugused loodusnähtused nagu seeneringid rohus, lohud, augud. Samuti nahahaiguse äkiline ilmunine, mis sagedasti on kogu usundilise kompleksi käivitavaks sündmuseks. Kui mõelda maapealse ning maa-aluse elu, jõu või väe vastuolule kui narratiivset potentsiaali omavale uskumusmotiivile, lubab see siiski näha pärimuskimpu võrdlemisi ühtsena. Lauri Honko termin “kõitev motiiv” murendab seda ühtsust. Kõitva motiivina näeb Honko tegelaskuju, kes koondab enda ümber erinevatest allikatest pärit motiive. (Honko 1962: 128) Lähedast probleemi puudutab ka Juha

Pentikäinen, kes tõstatab küsimuse nime (nimetuse) ning traditsiooni kokkukuuluvusest. Kas sama nime kandvad usundilised olevused või nähtused kannavad sama traditsiooni? (Pentikäinen 1968: 124) Kahtlemata on nii nimi kui maa-aluse sfääri kõikjalviibivus tugevaks tõmbemotiiviks erinevatele usundilistele nähtustele nagu surnutega seotud probleemistik, koduringi lähigeograafia, maapinnaga kokkupuutumine. Siinses kontekstis on usundiliste motiivide tõmbekeskuseks maapind või maa-alune sfäär. Selle vastuolu või paralleelne eksisteerimine maa pealse eluga omabki narratiivset potentsiaali, mis erinevates väljendustes kannab inimeste arutelu antud teemal. Selle uskumuse interpretatsioonid ehk teated inimeste eludes nähtavaks saanud olukordadest, milles arutletakse ning hinnatakse kogemusi vastavalt pärimusele, liigitatakse memoraatideks.

Tekstide sisu ning vormi omavahelisi seoseid uurides tuleb tähelepanu pöörata ka inimestevahelist kommunikatsiooni juhtivatele eesmärkidele ehk miks sääraseid lugusid jutustati, selleteemalisi viiteid oma elus jagati. Muistend ei saa eksisteerida ilma igapäevase järgitavate kommete või tähelepanekuteta. Kui keegi enne maha istumist sinna kohta sülitas, oli see pärimust tundvate kogukonna liikmete jaoks juba veenmisakt. Memoraadid – “tõestisündinud lood”, kannavad retoorilist kaalu, muistend lisab kogemusele seoseid aja- ning kohaväliste mõjuritega. Memoraat ning muistend, kui traditsioonilises ühiskonnas aktsepteeritud vorm, annab inimesele võime olla endast suurem, omada erilisi kogemusi, meeldida rahvaluulekogujale. Selle kaudu võib kogemusi ning nende edasirääkimist juhtida hoopis soov parandada grupisest positsiooni. See küsimus tõstatab aga taas eelpoolkäsitletud allikakriitika usundilise ainese hindamisel. Lauri Honko ütleb, et muistendid üksi ei tõesta uskumuse olemasolu. Ei tohi unustada nende tugevat pedagoogilist ning ka meelelahutuslikku ülesannet. (Honko 1989: 105)

Olgugi, et siinses töös kasutatud andmestikus on palju vormidevahelisi loomulikke liitumisi ning maa-aluste pärimuse käsitlemine ei sunni neid tingimata eraldama, võib välja tuua siiski kindlad funktsioonid, mis erinevatel narratiivide vormidel kommunikatsioonis täita on. Kahtlemata on tegemist laialdase uskumusega, mis hõlmab mitmeid teemasid, kuid mille üheks osaks on ka muistendipärimus. Kui võtta muistendit kui katuserminiti erinevatele üleloomulikkude kogemust käsitlevatele narratiividele, nagu Linda Dégh on seda teinud (Dégh 2001: 97), on siinset pärimust lihtsam ühtsena vaadelda.

Et pilti selles küsimuses lõpule viia, ei saa siiski mööda ka peatüki alguses nimetatud kolmikjaotuse viimasest komponendist ehk kompaktselt muistendist. Sest olgugi kogemuse mõjutajaks traditsioon, on selle väljenduse vormumiseks sotsiaalselt aktsepteeritav meetod, mille ülesannetest kogukonna liikmed on teadlikud või mida nad ebateadlikult järgivad. Vaatluse all oleva kogu peamiselt 1920-1930ndatel kirja pandud maa-aluste tekstide hulgas esineb enim usunditeateid. Vähem, kuid siiski analüüsiks piisaval hulgal, esineb isiklikku või lähedast läbielamist kajastavad lood, memoraadid, milles kunstiline ehk fabuleeriv aspekt on suuremal või vähemal määral tajutav. Linda Dégh on pööranud tähelepanu inimestele, kellega “alailma juhtub midagi”, ehk kes kasutavad maailma kogemiseks ning selle üle arutlemiseks “muistendikanalit”. (Dégh 1995: 176 jj) Lähedast kogemust väljendav jutt eeldab enamasti aja ning koha täpset määratlust kuulajate veenmiseks. Mida lähedasem fakt, seda veenvam on lugu. Teisalt määrab aja ning koha lähedus jutustaja isikule või jutustamissituatsioonile erineva retoorilise dimensiooni, mille kaudu väljendub sotsiaalne elukorraldus või ajalookäsitlus. Ülo Valk on võrrelnud jumalusi käsitlevate müütide avalikku globaalset geograafiat deemonide puudutavate muistendite privaatsfääriga ning käsitlenud nende kahe žanri kokkupuutel tekkinud eksortsismiriitusi. (Valk, 2007: 13) Käsitletud aines on äärmuslik näide erinevate modaalsuste jõust sotsiaalses elukorralduses.

Maa-aluste pärimuses esinevad muistendid sisaldavad erinevaid retoorilisi tasandeid. Näideteks olgu toodud järgnevad tekstid.

Mu õemees elas noores põlves ka Sindi lähedal. Sel ajal oli vabriku saun väiksel jõesaarel. Õemees saand kunagi jalast haavata ja läinud varsti peale seda läbi vee vabriku sauna. Saunast tulles paistend jalga üles mis kole: maa viha lõi sisse. Mindud tohtrilt abi otsima. Küll see põletand igasugu rohtudega haava - ei kedagi. Haavad kinni ei kasva ja jalga ikka ühesugune. Tohtrid tahtnud meest Tartu saata, et seal võetakse jalga maha, aga õemees olnud kangesti vastu, - vast paraneb veel. Nii läind seitse aastat mööda, aga paremat kedagi. Kord, saun olnud sel ajal saarelt juba ammu kadund, paljas ahjuvare veel näha, juhtund keegi Tahkuranna mees tallu öömajale. See vaadand ka mehe haiget jalga ja küsind, kas viina on. Toodud kortel viina. Mees pomisend sõnu ja vaadand ise hoolega. Võtnud siis soolatera ja kaapind preesilt hõbevalget, pannud need nartsu sisse ja käskind siis selle saarele vana sauna aseme juure vanasse mustavee renni peita. Mu õde viindki selle sinna, ehkki ta pole uskund, et see seitsme aasta järele veel midagi aitab. Aga kohe samal õhtul õemees tunnud, et jalga imelikult sügeleb ning paistus hakand alanema, haavad kasvand kinni ja varsti jalga terve mis paugub. Küllap ta siis viina pealt vaatas, kust haigus saadud ja selle jälle sinna tagasi nõidus.

*ERA II 5, 64/5 < Pärnu-Jaagupi khk, Kaisma v, Kergu k, Uieda t < Tori khk, Sindi as.
– Voldemar Erm < Kaarel Põnermann, 76 a (1928).*

Toodud tekstis on tähelepanu vääriv jutu aja valik. Esimeses lauses toob jutustaja sündmuse endale lähedale, et panna kuulajad jutust huvituma või tõsta enese asjatundlikku rolli antud küsimuses. Samas, juba kolmandas lauses kandub jutt jutustajast eemale, ajamääratlusega “kunagi”, “varsti pärast seda”. Jutu edenedes liigub see enam fabuleeriva rahvajutu stiilivõtetele lähemale nagu arhailine kõneviis, seitsme aastane ajavahe sündmuse ning lahendus vahel, müstiline Tahkuranna mees ravimit toomas. Üheltpoolt kinnitab see jutt teatud oskuste olemasolu, mis lubavad ravitsejatel viina pealt vaadata, kust haigus pärineb, samuti võimet haigusest lahti saata selle päritolukohta tagasi saatmise kaudu. Teisalt on jutu eesmärgiks käsitletud stiilivõtete kaudu meelelahutust pakkuda.

Lagedi Sipelga Joan oli moaaluseid täis. Need olid pisikesed vistrikud üle kere, hakand vihtlemisest. Redeli all toa nurkas olid alati nagistand nägu kilgid. Arvati, et Sipelga vanamehe lollaka õe Tiiu vaim on seal. Tiiu ise küll elas veel, aga vaim arvati olema seal nurkas ja rahvas kartis kangesti seda nurka. Sipelga poiss jäi sellest moaaluseid täis. Kupu nana (vanaema) õpetas, et võtke soola, piirake sellega kolm korda poisi pead põhja poole, siis viska sool tupp ja toast kambre. Siis võta hõberublatükk ja kroabi selle küllest hõbevalget ja ütle ise:

Moaisandad, moaemandad,

Andke Joani tervis kätte!

Poiss ökitas. Läks arstima ja jooksis toast kambre ja kambrest tupp ja ökitas: "Sa-sa isane, ma-ma e-emane, andke mo tervis kätte!" Soand ikka terveks sellest arstimisest. *ERA II 20, 590/2 (25) < Jüri khk, Rae v, Limu k, Mäe t < Jüri khk, Rae v, Lagedi k - Rudolf Põldmäe < Mari Põldmäe, 51 a (1930).*

Teine näide käsitleb isiklikku kogemust, mis on kooskõlas käibivate usundiliste motiividega. See tekst näitlikustab maa-aluste kui nähtuse fragmentaarsust. Sama hüplik on ka memoraat, mis kajastab mitmeid uskumusi ning episoodide mida selle olukorra tunnistajad kogesid. Esmalt on toodud sündmuse või juttu käivitav asjaolu – keegi on haigestunud maa-alustesse. Tausta kirjeldusest tuleb välja, et maa-aluseid võis saada nii vihtlemisest saunas kui hirmutundest. Samast selgitusest koorub välja ka teine usundiline motiiv, mis ei ole küll selle jutu tuumaks. (Teatud omadustega inimese vaim võib paikneda temast väljaspool). Jutu puänt võib olla sootuks humoorikas, kus haigestunud inimene jooksu pealt kordab raviloitsu teisiti, kui see on algselt õpetatud. Selle olukorra meenutamine võib seostuda emotsionaalse või

humoorika olukorraga aga sama palju ka haiguse, hirmu ning sellest väljapääsu meenutamisega.

Me keldri taga maa all üks tagus nagu sepp. Seal vanasti olnud talud, Rootsi sõja ajal hävitatud ära. Oli muidugi üks vaim, kes sinna oli maetud.

ERA II 18, 267 (2) < Jõelähtme khk, Viimsi v, Randvere k, Seljandiku t - Rudolf Põldmäe < Mari Kilu, 77 a. (1929).

Kolmas tekst on oma olemuselt muistend, kuid narratiiviks arendamata. Selles leitakse üldtuntud (mida rõhutab sõna “muidugi”) ajalooline ning usundiline põhjendus keldri tagant kostuvatele häältele.

Kasutada olevas kirjalikus pärimusetalletuses pole võimalik taastada lähikondsete reaktsiooni kuulnud lugude kohta. Selletagi on teada, et muistendis kahtlemine, selle üle arutlemine, ümberlükkamine või kinnitamine on selle kõnelemise situatsiooni loomulik osa. Ei ole põhjust arvata, et ratsionaalse tunnetamise vajadus või määr traditsioonilises ühiskonnas kaasaegsest põhimõtteliselt erineks. Selle ratsionaalsuseni jõudmine või selle üle arutlemise sotsiaalsed kanalid on need, mis on muutunud. Kui tänapäeval piisab teatud kontekstis tõe kohaloleku tunnistamiseks viide DNA-jäljele, siis traditsioonilises ühiskonnas kinnitasid edasiräägitud juhtumid mingit sorti konkreetset teemat hõlmavaid või ka selle väliseid tõdesid. Edasirääkimise muistendilik vorm oli suuremal või vähemal määral kunstiliselt lihvitud, sõltudes jutustaja oskustest, jutustamise kontekstist ning jutu konkreetsetest ülesannetest situatsioonis.

Linda Dégh on täheldanud, et fabuleerimise määr ei mõjuta muistendi ülesandeid. Niikaua, kui muistendid ühiskonnas elavad, esinevad need lühikestes episoodides, viidetes, mida ei pea kordama ja mis on samas osad mingist suuremast tervikust. See ei tähenda aga, et muistendi põhiosa ei oleks tervik või tähendusega täidetud. See on sisutihe, sest eesmärgiks on teha sõnumit selgeks, mitte minna pikkadesse kirjeldustesse, mis kirjeldavad teada-tuntud asju. (Dégh 2001: 139) Teisal kirjutatu põhjal võib arvata, et muistendi kõnelemise eesmärk mõjutab siiski selles esineva fabuleerimise määra, kus ta kõneleb folkloorse kommunikatsiooni mitmedimensioonilisusest erinevate suhtluskanalite kasutamisel. (Dégh 1995: 177) Ehk et meelelahutuslikkus või pedagoogilised eesmärgid mõjutavad muistendite kõnelemist. Kui muinasjutt viib kuulaja igapäevarealsusest eemale, siis muistendi jutustamine toob reaalsuse üleloomulikku dimensiooni sisse. Täpne sissejuhatuse

vabastab rääkija nõudest esitada väga lihvitud jutt. (Dégh 2001: 138) Muistend kompaktse narratiivi tähenduses ei pea väljendama uskumust. Siiski on uskumus muistendeid elushoidvaks faktoriks. Muistend kannab tõenäosuse, võimalikkuse sõnumit, mis inimesi intrigeerib, nende ohutunnet üleval hoiab ning sunnib selle ohutunde ületamiseks oma kogemusi elust ning jututraditsioonist jagama. Vastuoludel, hirmul ning segadusel on teatav meelelahutuslik mõju. Kui see ohutunne kaob, kaob ka meelelahutus arutelu näol, mis erinevates vormides muistenditraditsioonis nähtavaks on saanud.

1.2.4. Muinasjutud ja muistendid maa-alustest

Meelelahutusliku muinasjutu ja muistendi vahekorda ilmestab maa-aluste pärimuses silma torkav rühm rahvusvaheliselt tuntud muinasjutte ning rändmuistendeid. Jällegi viib žanrimääratlus folkloristi tema enese tekitatud kimbatusse. Kas pidada neid jutte maa-aluste pärimusse kuuluvaks? Nende jutustamise eesmärk ning viis erineb ülejäänust ilmselgelt. Nendes räägitakse maapealsete ning maa-aluste inimeste kokkupuutest. Ometigi esineb selline motiiv ka maa-aluste memoraadipärimuses üsnagi laialt. Nii nagu eelpool kõneldud, võivad kunstiliselt lihvitud muistendite kõnelemise funktsioonid kattuda osaliselt muinasjuttude omadega, samal ajal kui siin käsitletud muinasjutud on mitmel puhul seotud haiguspärimusega.

Toon järgnevate näidetena jutud, kus usundilised motiivid esinevad muinasjuttude vormis. See nähtus iseloomustab mitmekihilist ning plastilist maa-aluste pärimust.

Torupilli-Tiit oli kange mängimees. Kus iganes pidu peeti, seal Tiidu torupill hüüdis. Ja Tiit mängis hästi. Tiit läks oma mängimise peale uhkeks. Hooples, et maa ega taeva vahel enam teist nii head mängijat ei ole.

Kui ühe pühapäeva noorrahvas kaasikus tantsis ja Tiit nii torupilli puhus, et silmad pungis peas, tuli üks hall vanamees noorerahva sekka. Noorrahvas kohe pilkama: "Tule tantsima, taat!" Aga ei taat taha tantsida.

Näeb Tiitki taati. Tiit hüüdma: "Ei taha sa tantsida, siis tule mängima. Minagi tahan tantsida!"

Vanake vasta: "Heake küll, pojuke, anna aga pill siia!"

Tiit pilgates vasta: "Kas tead aga ka, kust otsast puhuma hakkad?"

"Küll saame näha," kostis vanake. Võttis pilli Tiidu käest ja hakkas puhuma. Ja näe imet: Tiit kohe tantsimas. Tantsib ja hüppab nii et küll saab. Ei tantsi enam tahtmise pärast, tantsib sunni pärast. Ei või vasta panna, jalad tantsivad vägise. Ei jätnud enne

tantsimist järele, kui viimaks nii väsis, et jalad enam ei kannud. Langes nagu nott pikali maha, ei jaksanud enam ülesse tõusta.

Sellegipärast ei jätnud võeras pillimees pillipuhumist järele. Puhus aga ühtelugu edasi. Ja vaata, mis nüüd sündis. Tiit hakkas maa sisse vajuma. Tahtis küll ära põgeneda, aga tee, mis tahad, jalga tõsta ei jõua. Palus pidulisi appi, aga ükski ei julgenud Tiidu pärast kätt ega jalga liigutada. Igaüks pani punuma, kui Tiidu nägi maa sisse vajuvat. Kõik kartsivad, et neilgi ehk niisamasugune lugu kätte tuleb.

Vanamees mängis aga edasi. Tiit vajus ikka sügavamasse, pea paistis veel välja. Torupill hüüdis edasi. Pea ei nähtud enam Tiidu peadki.

Tiit arvas, et nüüd surm silmapilk kätte tuleb. Pigistas silmad kinni ja ootas suremist. Aga või ep surm nii hõlpsalt tuleb. Korraga tundis aga Tiit, nagu puutuks keegi ta külge. Tegi silmad lahti ja nägi nüüd enese ümber mitu pisukest mehikest suurte vasaratega. Mõned koputasivad oma vasaratega Tiidu külge. Natuke kaugemal tagusivad teised niisama pisukesed mehikesed kulda ja hõbedat.

Tiidu juuksed tõusivad hirmu pärast püsti. Üks pisuke mehike ütles: "Andke võerale tubliste pihta, miks ta tuli meie rahu rikkuma!" Ja juba koputasivad mitmed vasaratega Tiidu selga.

Tiit põlvili maha paluma: "Kulla vennad, andke andeks! Ma pole midagi paha teinud. Ma olen Torupilli-Tiit. Ei oleks ise iialgi teie rahu tulnud rikkuma, kui mind siia ei oleks saadetud."

"Kui sa pillimees oled, siis mängi meile ka üks lugu, siis usume," ütlesivad väiksed mehed.

Torupilli-Tiit aga vasta: "Hea meelega mängiksin, kui mul pilli oleks. Aga mu pill jäi sinna maha, kus viimase korra mängisin!"

"Ära pilli eest muret kann! Küll me sulle pilli muretseme," hüüdsivad väiksed mehed. Ja sedamaid toodi torupill Tiidu kätte. Ja missugune pill veel! Niisugune, kelle sarnast Tiit enne veel iialgi ei olnud näinud.

Tiidu ei mõtelnud kaua. Pani torud suu äärde ja lasi hüüda. Ja hüüdiski mehemoodi, hüüdis palju paremine kui Tiidu oma pill.

Vaevalt kuulsivad pisukesed mehed torupilli hüüdmist, kui igaüks jalad ametisse pani. Pihid paisati piost ja vasar käest ja lasi labajalavaltsi. See oli nali näha, kudas väikesed mehikesed õige keerutasivad. Tiit mängis aga ka oma kõige kenamaid tükkisid. Tiidu suu väsis viimaks puhudes ära, aga ei väsinud väikesed mehed tantsimast. Lasti vahel Tiidut aga väha lõõtsutada ja siis algas tants uueste. Nii meheviisi ei olnud Tiit veel kusagilgi pulmas ega pidul tööd teinud, kui siin väikste meeste seas.

Viimaks nähti väiksedki mehed väsivat. Nad käskisivad Tiidut puhata ja ütlesivad: "Sa oled meile nii suure rõõmu teinud, kui meil kaua aega ei ole olnud. Selle heateo eest ei taha me sinu vastu tänamata olla. Tule meiega kaasa ja piad oma palga saama." Väikesed mehed võtsivad pillimehe käest kinni ja viisivad suurde majasse. Siin oli seitse määratud tuba. Need olivad kõik kuld- ja hõbekangisid täis.

"Võta nüüd nii palju kulda ja hõbedat, kui aga süda kutsub," ütlesivad väiksed mehed. Kõik tuad on su ees lahti, võta kust tahad, aga ära ometi seitsmendast kambriist võta!"

Ütlesivad ja läksivad oma teed. Õnnelik torupillimees jäi üsna üksi kullavirnade vahele. Nüüd oli hea nõu kallis, mis võtta, mis jätta. Üks kullatomp oli ta meelest ikka armsam kui teine. Heameelega oleks ta kõik kulla enesele võtnud, kui aga oleks jaksanud kaasa võtta.

Miks keelasivad aga väiksed mehed seitsmendast tuast võtta? Oli tarvis vaatama minna, mis seal on. Läkski vaatama. Kuldvirnad seal niisama nagu mujal. Kas see aga

parem kuld ei olnud kui mujal? Vististe! Miks väiksed mehed muidu keelsivad sealt võtta? Küll nad vist kadedad olivad.

Ei midagi, pillimehe nõu peetud: ainult seitsmendast tuast tarvis võtta. Kahmas kolm kuldpakku selga, aga ennä, olivad nii rasked, et mees nendega sammugi edasi ei saanud. Ei aidanud, pidi ühe kuldpaku seljast maha viskama. Kahju küll, aga mis teha! Suure vaevaga jõudis kahe kuldpakuga viimaks õue.

Siin tulivad talle väiksed mehed vasta. Mehikesed kohe küsima: "Kas nüüd koju tahad minna?"

Tiit vasta: "Mis ma enam aega viidan! Aeg ammu juba minna!"

Väiksed mehikesed lahkestes vasta: "Hea küll, siis tuleme sulle teed juhatama. Oled nüüd enesele palga ise valinud, ole rahul sellega."

Kui nad natukese maad edasi jõudsid, lõi väike mehike vasaraga vasta maad. Vali kärgatus oli kuulda. Tiit langes nagu minestusesse. Kui ta jälle ärkas, leidis ta ennast kodutänavas olevat. Tiit ruttas nüüd koju. Siin hakkas ta oma kuldpakkusid paremine järele vaatama. Võttis vasara, lõi kuldpaku otsast tüki ära. Kuldpakust kargas pillimehele nagu suitsu vastu silmi. Suits pani Tiidu aevastama ja kõhima. Ühtlasi hakkasivad Tiidul kõik kohad sügelema. Paremini vaadates nägi Tiit enesel kõik keha maa-alusid täis olevat. Neist ei saanud ta enam iialgi lahti.

E 53297/302 < Vigala khk - Matthias Johann Eisen (1892).

Siinses tekstis leidub mitmeid rahvusvaheliselt tuntud motiive. Muinasjutul on kaks poolt – tegevus maa peal ning maa all. Rahvusvahelistele motiividele lisaks on siin liitunud ka haiguspärimus. Nii muistendi kui muinasjutupärimuses on levinud imeline muusikariist (viil, vile, torupill), muusika, mis inimesed tantsima paneb, tants mida ei saa lõpetada. Skandinaavias on tuntud didaktiline muistend kuradiga tantsimisest (ML 3070). Tantsu ei saa lõpetada, tulemuseks on tütarlapsest tantsupartneri surm või jalgade ära kulumine. Siinses variandis võib olla maa alla vajumine seotud jalgade ära kulumise motiiviga ning tõenäoliselt on andnud jutustajale võimaluse liita sama tegelase ümber teise jututüübi tegevustik. Maa-aluste inimeste soovi täitmise tulemuseks on hinnaline kingitus. Rahvusvaheliselt levinud jututüübis ATU 503 võib selleks sooviks olla mõistatus, laulurida, siin tantsule pilliga saatemuusika mängimine. Jutustaja on maa-aluste kingitusele liitnud veel ka kokkuleppe rikkumise, mis viib karistuseni – maa-alustesse haigestumiseni. Muinasjutule omaselt on karistus lõplik.

Muinasjuttudes on maa-alusteks maa all elavad inimesed, kelle elukeskkond on maa pealt tulnule kas üllatuslikult argine (elu on seal samasugune kui maa peal) või ootamatult toretsev (elatakse uhketes saalides, tantsimine, pidusöögid). Sellise kokkupuute tulemuseks on inimesele kas kaasa antud raha, (karja)õnn või, vastupidi, esmapilgul hinnaline kingitus või tasu eelnevalt toodud ohvri eest osutub maa peal väärtusetuks või isegi kahjulikuks. Erinevad transformatsioonid on rahvajuttudes

laialdaselt kasutatud võtted, maagilise mõtteviisi järgi pole muundumises midagi võimatut, see on maailma rahvaste seas universaalselt levinud tõekspidamine. (Valk 1998: 184) Näimise ning olemise, väärtusliku ning väärtusetu hapra piiri tunnetamine kannab teatavat meelelahutuslikku intriigi, olgugi, et muutuvad vaid materiaalsed väärtused, mitte kunagi sotsiaalsed või majanduslikud suhted. (Palmenfelt 2007: 16) Transformatsioonid toovad jutu sõnumit kandva moraali esile.

August Annist on arvanud, et motiivid maa all tegutsevatest seppadest pärinevad maadest, kus tegeletakse maavarade kaevandamisega (Kreeka, Saksa Skandinaavia) ning tegemist on mäetööstushaldjatega. Olav Bø osutab Norra materjali analüüsides, et vaatamata rikkalikule mäe- ning loodushaldjapärimusele (koondnimetusega *huldrefolket* – varjatud inimesed) leidub otseselt kaevandamisega seonduvaid jutte Norras vähe. Ta seostab nende levikut Saksamaaga, kust pärinesid kaevandusi rajavad spetsialistid. (Bø 1993: 103) Kaevanduspärimus on rikkalikem mandri-Euroopas, mitte sedavõrd Skandinaavias. Rootsis on kaevandushaldjaks naisekujuline *gruvra*, *gruvfröken* või *sølvhora*. (Kvideland-Sehmsdorf 1991: 250) Maa all tegutsevad sepad ei pea aga olema otseselt seotud kaevanduspärimusega. Stith Thompsoni klassifikatsiooni järgi esineb motiive maa all tegutsevatest sepp-haldjatest lisaks Saksamaale ka Taanis ning Islandil (tüüp F451.3.4.2. Dwarfs as Smiths)

Annisti sõnul on järgmine üleskirjutus sündinud Kreutzwaldi mõjul, kes rahvapäraseid kujutelmi kunstipärasemaks lihvides Eesti muinasusku püüdis rikastada. (Annist 1966: 176–177) Kirjanduslikumaks on jutustatud seppade pealiku olemasolu, tema uhke troon. Rahvusvaheline motiiv sõe kullaks muutumisest (ATU 476) esineb nii muistendites kui muinasjuttudes.

Maa all sepad taovad. Mees läks metsa, heitis sinna magama. Kui ta ärkas üles, oli eksind - ei osand koju minna. Jõudis käies viimaks tule ääre, mille ümber magas viis või kuus meest. Üks mees lubas eksinu metsast välja viia. Käskis teist rahulikult heita teiste juure puhkama. Sel mehel oli muide suur mänd kepiks käes.

Mees jäi tule ääres magama. Kui ta ärkas, kuulis seppade tagumist. Läks töötajate juure, tahtis teed küsida. Teiste hulgast tundis ära selle mehe, kes temaga ennemalt tule juures kõneles. See oli seppade pealik, istus uhkel toolil. Näitas mehele seppade tööd, pärast viis koguni endale võõrusele. Ütles mehele: "Ma olen siin seppade peremees. Siin taotakse kulda." Mees elas paar päeva lahkete seppade juures.

Minnes anti talle suur latt kulda kaasa, kuid mees ei jaksand kanda seda, läks kullata minema. Jõudis varsti endise tuleaseme juure tagasi. Sütest leidis aga selget kulda. Võttis sealt süle kulda täis ja läks eksimata koju. Need olid maa-alused sepad või maa-alused.

ERA II 19, 45/7 (2) < Kose khk, Ravila v, Nõmme k, Urgetsi t – Rudolf Põldmäe < Jüri Beek, 71 a (1929).

Vaatluse all olnud tekstikorpuses leidus teisigi arendusi maa all tegutsevatest elanikest.

- 1.) Maa alla sattunud inimene. Tulemuseks kas ebameeldivus (maa-aluste haigus, kärnas silmad, hilisem salapärase kadumine) või rikkus, maa alt saadud raha. (Eelpooltoodud näited)

Huvitavaks liitumiseks rahaaugu jutu, maa-aluste inimeste, surnute ning nahahaiguse vahel võib tuua ka järgneva teksti. Põhjus, miks pälvib see lugu tähelepanu just maa-aluste kontekstis, on kivialuste inimeste iseloomulikud kärnas silmad, ning ka loo lõpp, kus vaatamata üleloomulikul teel saadud varandusele jäävad mehele kokkupuutest maa-aluste mehikestega silmad kärna.

Mustvete preester.

Mõnikümmend aastat tagasi kaevanud venelased Virumaal Seli mõisas kraavi. Ühel lõuna ajal heitnud venelased sööma peale puhkama. Kui Mustvete preester tulnud ühe venelase ette ja öölnud: "Tõuse üles ja tule minu järel." Venelane teinud silmad lahti ja näeb ilmsi, et Mustvete preester seisab tema ees. "Tule ruttu senna suure kivi juure, mis seal kraavi põhjas on. Sealt saad sa rahaaugu leidma, aga ära sa sellest kellegile räägi. "Preester hakanud eeli minema, aga venelane pole julgend järele minna, sest ta teadnud, et nende preester surnud on. Venelane ajand teised venelased maast üles ja rääkinud, et nende preester käinud teda senna suure kivi juure kutsumas, et seal peab rahaaug olema. Venelased läinud kõik senna kivi juure, kaevanud küll sügavad augud ümber kivi, aga põle mitte kopikadki leidnud.

Teise päeva lõuna ajal tulnud jälle preester venelase juure ja käskinud teda üksipäine kivi juure tulla ja preester kadunud ise ära. Venelane mõteld tüki aega, viimaks lõõnud risti ette ja hakanud minema. Kui ta kivi ligi jõudnud, kuulnud ta kui laste nutmist kivi juures. Kivi ääre alt tulnud kuus poisikest välja, kõik kärnas nägudega ja ise peksnud rusikatega ühteteist. Kui nad venelast näinud, kadunud nad jälle kivi alla ära.

Korraga seisnud preester jälle venelase juures ja käskinud venelast kolm sammu kivist eemale auku kaevata, ja preester ise kadunud ära. Venelane kaevand sügava augu, kui üks raudasi augu põhjas nähtavale tulnud. Venelane tõmmanud kasti kaldale ja kangutanud kasti lahti, kus hulk hõberaha sees olnud.

Üks kärnas näuga poisikene tulnud ja sülitanud venelasele vastu silmi ja öölnud: "Mis sa sest tahad?"

Venelane viinud ikka rahakasti ära ja ehitanud enesele Mustvete toredad majad. Aga venelase silmad läinud poisi sülitamisest kärna ja seda sugu peab veel praegu järel olema. Rahvajutu järele, et see peab tõeste sündinud lugu olema. Üles kirjutanud J. N. E 9772/9773 (6) < *Ambla khk, Jootma - Joosep Neublau (1894).*

- 2.) Valesse kohta ehitatud loomalaut. Loomad roojavad maa-aluste elukohale. Tulemuseks kas tulekahju või loomaikaldus, soovituseks laut teise koha peale ehitada.

Kui maa kõmises, siis maa-alused inimesed rääkisid. Maa-alused inimesed on ju kärnkonnad. Korra üks mees kastnud palava ilmaga konna; läind siis ise pidule. Näind seal sama konna ukse man. Tõstnud kõrvale. Konn tulnud siis tuppa ja hakand rääkima. Öelnud: "Ehitage oma laudad teise kohta, me ei saa seal maa all süüa, te loomad kusevad lauale." Kutsund mehe omaga kaasa. Aia äärest läinudki trepp alla. Olnud päris suur tuba ja rahvast täis, kõik söönd laua ääres. Korraga hakand laest vett tilkuma. Konn öelnud: "Näe seal ta on, nüüd te lehm kuseb me lauale." Üks lausund: "Pista musta!" teine aga vastand: "Ei või pista, sõbra must!"

Siis mees saand asjast aru, tulnud välja ja ehitand kohe lauda teise kohta. Ei tal ole enam olnud loomaõnnetust, eland jõukalt ja õnnelikult.

ERA II 18, 265/6 (1) < Jõelähtme khk, Nehatu v, Äigrumäe k, Kruusiaugu t - Rudolf Põldmäe < Juhan Treiel, 81 a., Miina Treiel, 67 a. (1929).

Toodud näide on ka Skandinaavias tuntud muistend (ML 5075), kus vastutasuks maa-aluste inimeste soovide arvestamisega antakse kas väärise või kindlustatakse peremees loomaõnnega.

3.) Peninukid. Röövlid, kes varastavad ning seejärel kaovad maa alla.

Mees ja peninukkid

Kord kuulnud mees, et tema ukse taga üks väike laps sisse tahab tulla. Et lapsele külma eest varjupaika anda, läinud siis mees ka rutuste ust lahti tegema, häkkiste aga, kui mees õue läinud, varunud tema kallale hulk halla poisikesi ja tahtnud teda metsa oma pesasse viia. Mees hakkas haledaste paluma, et nad teda ära ei viiks. Peninukid ütlesivad: "Kui sa meile näitad kõik, mis sul on ja meile annad, mis meie tahame, siis meie laseme sind lahti." Mees olnud rumal ja lubanud. Peninukid läinudki tuppa ja viinud kõik mehe naese ja lapsed ära ja ise naernud suure laia suuga. Metsas olivad nad maa sisse läinud.

E 23848 (6) < Lääne-Nigula khk, Oru - Joann Prooses (1896).

Röövleid on kujutatud pool-mütoloogiliste koletistena – penninukkidenä. Käesolevas tekstis on peninukkide seos maa-aluse sfääriga tõenäoliselt tingitud nende lähedusest kuradikujutelmale. Seda kinnitab ka nende võime eneste kuju muuta (ukse taga koputav laps > hallid mehikesed). Kogemata või teadmatusest pereliikme lubamine küsijale tasuks on kuradijuttudes levinud motiiv.

3.) Konna aitav inimene aitab sünnitusvaludes maa-aluste ema.

Maa-aluste ema

Korra läinud üks kaunis vanatlane piiga kaevule vett tooma. Kui ta oma panged täis täitnud ja juba ära minna tahtnud, silmanud ta kaunis suure konna, kes maha valatud vee lombis ennast püherdanud. Vanapiiga seda nähes valanud talle vett pääle, mida konn õige näinud sallivat, sest supelnud küll selili ja külleli. Seda rohkem valanud veel piiga, mis näha konna veel rohkem rõõmustanud, kuni ta viimaks rõõmsalt minema hüpanud.

Tõine hommiku, kui piiga jälle vett tooma läinud, olnud konn jälle säääl, kus piiga selgi korral talle tahtmise järele vett pääle valanud. Nii sündinud ka kolmas hommiku. Neljandama päeva hommiku, kui piiga lauda juure loomi tallitama läinud, tõusnud äkkisti lauda nukkast luuk üles, kust üks naesterahvas mööda trepiastmeid, õige tillukene pada käes, juurde astunud. Piiga ehmatanud kangesti ja tahtnud punuma panna.

"Ära karda kedagi," hakkanud võeras kõnelema. "Mina ei tee sulle midagi halba. Et sina meie titeemale hädad oled teinud, sellepärast palub tema sind oma juure külaliseks."

Tüdruk ajanud esiteks küll vasta, aga kui võeras ära seletanud, et talle midagi paha ei sünni, võtnud ta viimaks ometigi julgust ja läinud võerale järele. Lauda nukka jõudes koputanud võeras tillukese paaga kolm korda vastu seinu ja nii kohe tõusnud luuk nähtavale, mis vaheajal kinni oli läinud.

Nüüd hakkas võeras mööda treppi alla minema, kuna ta piigale märke annud, et see ka järele tuleks. Vähe aja pärast jõudnud nad ühte kaunis suurte tuppa, kus kõik väga ilusasti sisse olnud säetud. Piiga jäänud seda imestades vaatama. Säääl läinud toises toas uks lahti ja kust üks uhke vanadlane naesterahvas naerataval näol tema juurde astunud.

"Ära karda, mu laps!" hakkanud ta kõnelema. "Meie ei tee kellegile paha. Mina olen maa-aluste ema. Sellepärast et sa minu vastu lahke olid, kuna kõik mind põlgavad, olen mina sind siia tuua lasknud."

Pääle selle antud talle väga häid roogasid süüa, mida ta veel eluilmast ei olnud maitsnud. Ära minnes antud talle enne tuntud tillukene paakene (l) ligi, millega teda nimetadud kohta kästud koputada, kui tal himu oleks maa-alustele külaliseks tulla.

Pääle esimese korra käinud piiga veel kaks korda maa-alustel külaliseks, kus teda niisama lahkelt vastu võetud nagu esimesel korral. Kolmada külaliseks mineku korral puutunu piiga kogemata paakesega vastu seinu ja nii kohe olnud tuttav tee jäljeta kadunud kui ta paakene.

(Paakese andmise korral üteldud ka seda, et ta paakesega tulles kui minnes kuskile vastu seinu ei tohtida puutuda, siis ei pääseda ilmaski enam nende juure.)

E 28996/9 (2) < Helme khk, Lõve k < Põltsamaa khk - Johannes Puusepp < Madlena Puusepp, 65 a. (1896).

Toodud jutt esineb Skandinaavias laialt tuntud muistendina, kus inimene aitab sünnitusvaevades konna, kes osutub maa-emaks. (ATU 476**, ML 5070) Aitajale tasutakse heldesti. Konna motiivi analüüsinud Inger Lövkrona on möönnud konna mitmetähenduslikkust rahvausundis. Muinasjuttudes ning Põhjamaade rahvausundis sümboliseerib konn mitmete uurijate sõnul viljakust. Seda kinnitab nii siin toodud näide kui Lövkrona artiklis käsitletud etümoloogia *frog – frö* (murdes) – Frö (Freyr) ning Fröja (Freyja). Frö-nimelist jumalust austati nii rikkaliku viljasaagi kui laste saamiseks. (Lövkrona 1989: 117-118) Konnana ilmuvad maa-alused inimesed ka jutus "Laut vale koha peal". Seos Põhjamaades levinud variandiga on siinsel näitel olemas, kuna veega kastetakse konna, kes maa all osutub titeemaks. Seosele viljakuskombestikuga võib viidata ka see, et siinses näites on peategelaseks vanapiiga.

Kuna käesoleva vaatluse alla ei ole koondatud kõiki maa-aluseid kajastavaid pärimustead, ei ole siinne näitestik erinevatest jutusüžeedest lõplik.

Maa all käimist või maa-aluste inimestega kokku puutumist kajastavate muinasjuttude ning maa-aluste haiguspärimuse suhet on raske hinnata. Esineb muistendeid, milles tiksuva hääle tekitajateks peetakse maa-aluseid seppi või inimesi üldisemalt. Haigusega seda kohta enamasti ei seostata. Kahe pärimuse piirjoont on siiski pea võimatu tõmmata. On ilmne, et germaanlik kujutelm maa all tegutsevatest seppadest on Eestis leidnud kodunemiseks soodsa pinnase maa-aluste uskumuse näol ja nii loonud inimeste ettekujutustes mitmeid liitumisi. Veikko Anttonen on ütelnud, et: “Müüdi ja legendipärimus ning sellega liituv rituaalne käitumine ei kandu kunagi lihtsalt niisama ühelt rahvalt teisele, vaid need kohandatakse alati loovalt uue sümbolikeskkonna põhistruktuuridega: majandusvormidega, territoriaalsete piiridega, topograafiaga ja kehalise väljenduse keelega.” (Anttonen 1992: 2531) Rändmotiivid ning kujutelmad leiavad kodunemiseks soodsa pinnase eelpoolnimetatud ökoloogiliste tingimuste toel, milleks on mitmesugused nähtused looduses, tiksuvad hääled, maastikuvormid. Samas ei pöörataks looduslikele oludele piisavalt tähelepanu, kui koha peal ei elaks haakuvaid kujutelmi. Lauri Honko on seda nimetanud traditsioonimiljööks, mis suunab kogemusi ning inimeste kognitiivset maailma üldisemalt. Seda omakorda mõjutavad sotsioökonomilised struktuurid, rollid, väärtused ning reeglitesüsteemid. (Honko 1981: 23) Funktsioonid, mida uuendus mõjutab, on enamasti varasemalt olemas. Siinses kontekstis võib see olla maa-aluse elu võimalikkus ning selle vastandamine maapealsele.

Muinasjuttudes käsitletud maa-alust dimensiooni võib vaadelda kui arutelu maa-aluse elu olemasolu üle. Muinasjutulik vorm on need jutud tõenäoliselt asetanud inimkäitumises pisut teistsugusesse konteksti kui muistendid, samas võib ühiseks pidada nii muistendi kui muinasjututraditsiooni aluseks olevaid väärtusi ning tõekspidamisi. Muinasjuttudes esinev moraliseeriv sõnum on siinses kontekstis saanud nähtavaks ahnuse teemana, kus üleloomulikku abi kokkulepitud või mõistlikkuse piirides ei osata kasutada (“Torupilli Tiit”). Muinasjuttude sõnumit kandva väärtusena võib nimetada ka aupaklikkust maapinna või maa alt pärinevate olendite suhtes. (“Laut vale koha peal”, “Rase konn”) Mõnevõrra on see vastupidine haiguspärimust kandvale sõnumile, kus põhitähelepanu on olnud hoiatada maapinnalt pärineva ohu eest. Laiemalt võttes näeb aga nii muinasjutu-, kui haiguspärimuses

inimeste võimalusi maa-aluste olendite või maast pärineva jõuga koos eksisteerida, sellega erinevaid kanaleid kasutades suhelda.

Toodud näited on pigem muinasjutulike võtetega jutustatud rändmuistendid, mille suhe haiguspärimusega ei ole küll otsene, pigem paralleelne. Ühisosa nende kahe vahel ei ole kasutatud tekstikorpuses valdav, kuid esineb siiski eelkõige tiksuva hääle kaudu, mida tekitavad maa-alused sepad

1.3. Kokkuvõtvalt maa-aluste pärimuse žanriproblemaatikast

Põhjus, miks juttude vormile tähelepanu pööran, on katse piiritleda ning määratleda maa-aluseid kajastavat pärimust. Arhiivis leidub selle märksõnaga teateid palju, kuid need on oma vormilt ning motiivistikult varieeruvad. Soov leida korrastatus vormilise ebastabiilsuse kaudu viib selgema pildini vaid püüus juttude funktsiooni ning rolli nende jutustajate jaoks tabada. Vormiline varieeruvus annab siin aga kätte teeotsa, mis vaatleb usundi ning narratiivide suhet.

Žanriline eriilmelisus maa-aluste pärimuses on midagi tähelepanuväärset – kaugeltki kõik uskumusolendid ei esine nii erinevates žanrides loitsudest muinasjuttudeni. Siinses käsitluses olen keskendunud kogemuse kajastusele pärimuses, selle jagamisele traditsioonilises ühiskonnas, kirjapanemisele ning võimalikele mõjutustele selle vormumisel selliseks, nagu me täna arhiivist lugeda võime. Kui võtta vaatluse alla kogemus ning selle kajastus, võib ütelda, et tühjale kohale ei teki pärimuses püsivat narratiivi. Opositsioon maapealne – maa-alune elu on tõenäoliselt seotud paikse asustuse ning surnute maha matmise tava tekkimisega. See võib olla Eesti rahvausundis selleks referentsi raamistikuks, mis on suunanud erinevate nii rahvusvaheliste kui kohalike motiivide kodunemist ning liitumist. Probleemile teisest otsast vaadates saab ütelda, et ilma kogemusest ei teki uskumust. Kogemise konkreetsuse tase võib olla erinev (ootamatult ning seletamatult tekkinud nahahaigus või üldine üleloomulikkuse kogemus), kuid selle konkretiseerib käibiv uskumussüsteem. Ehk elus tekivad kogemused kollektiivse kogemis- või uskumissüsteemile vastavalt. Sellest lähtuvalt saavad need ka erinevas vormis edasiantavateks.

Kui meenutada peatüki alguses puudutatud allikakriitika vajalikkust usundilise ainese hindamisel tuleb tunnistada maa-aluseid puudutav usundiline kompleks

erakordselt plastiliseks. Selle aluseks on tõenäosuse omaksvõtt, et maa-alune elu mõjutab maapealset ning vastupidi. See opositsioon on inimesi intrigeerinud tõenäoliselt maapinna kõikjalviibivuse tõttu, vajaduse kaudu ennast ning oma majapidamist pidevalt ruumiga suhestada. Võib ütelda, et sarnaseid eesmärke, kuid üksikisikule erineval distantstil täidab rändmuistendite - muinasjuttude ning haiguspärimus. Neid kahte on raske teineteisest eristada, samas kui teadete arvuline osakaal seab maa-aluste pärimusterviku keskmesse siiski rahvameditsiinialased teated. Nende seos rahvusvaheliselt tuntud motiividega ei ole otsene. Need kaks pärimuspoolt on eksisteerinud paralleelselt, olles ühendatud nende mõlema aluseks oleva opositsiooni maapealne-maa-alune kaudu. Olen arvamusel, et selle ühendava aluse tõttu ei saagi hakata hindama konkreetsete muistendite usundilist määra. Muistendite kõnelemist mõjutavaid eesmärke on mitu alates retoorilistest võtetest jutustaja kui isiku esiletõstmiseks, veenmiseks, õpetamiseks, hoiatamiseks, lõbuks. Seetõttu annavad nii muistendid kui usundi- ja kombestikuteated maa-aluste kohta sissevaate ühesse uskumusse, kus erinevas vormis ning motiivistikus arhiivi talletatud teated on üheltpoolt osad uskumusest, teisalt osad kollektiivis käibivatest arutlustest, määratlustest ning veenmissoovideist. Nende talletatud vorm peegeldab mingis situatsioonis kasutatud suhtlusviisi. Olgugi, et kunstiliselt viimistletud jutul on lisaks muistendi veenmis- või kahtlemisfunktsioonile ka sageli meelelahutuslik ülesanne, näitavad mõned muinasjutusüžeedega liitunud haigestumismotiivid muistendi- ja muinasjututraditsiooni paralleelset eksisteerimist maa-aluste elanike teemadel.

Lähemad seosed haiguspärimuse ning rahvusvaheliselt tuntud motiivide vahel vääriskid sügavamalt ning detailsemalt käsitlet. On selge, et sel puhul väljub temaatika maa-aluste piiridest. Siinse töö üheks eesmärgiks on aga arutleda teemadel, miks muistendites ning muinasjuttudes üldiselt on kandvaks väärtuseks aupaklik ning heatahtlik suhtumine maapinda, siis haiguspärimuses on maapinna üheks kvaliteediks haigestav mõju, halb õhk, oht, haigus.

2. HAIGESTUNUD KEHA

2.1. Maa-aluste haiguse diagnoosimine

Suuremas osas on maa-aluste pärimuse talletustes tähistanud see maast pärinevat nahahaigust, villilist löövet või paistetust. Maast pärinev jõud või mõju on inimestele ilmsiks saanud nende kehade kaudu. Haigestumises, haiguse diagnoosis, selle ravis ning edasises ärahoidmises puutuvad maapind ning inimkeha kokku kultuuri (usundi) poolt ette antud raamistikus ning tõlgendusskaalal. Seetõttu peegeldavad rahvameditsiinialased teated kujutlusi inimkehast, selle ümber ja sees toimivatest jõududest.

Enamasti ilmneb maa-aluste haigus villide või paisete näol. Esineb kuplade sügelemist või vesiseks muutumist. On nimetatud ka paistetust, naha punetust või šokilaadset seisundit, kus hing on kinni jäänud ning silme eest on läinud mustaks. Nahahaigus ilmnes näol, suu ja silmade ümber, jalgadel või kätel. Haigestunud on nii lapsed kui täiskasvanud. Haigusteed kirjeldavad üldiselt mitmetele tüüpiliselt kergematele nahahaigustele omaseid tunnuseid. Et koolimeditiinis sellele haigusele otsest vastet pole, on maa-aluste haigus ajas lähemale tulles enam seostunud kalendrikombestikuga, varakevadel maas istumise keeluga. Lööve või muu nahahaigus saab maa-aluste diagnoosi seega usundikontekstis, kui inimene võtab omaks ettevaatamatu mahaistumise, pesemise või mõnel muul viisil taburikkumise.

Millised on siiski kaasaegse meditsiini poolt sarnastele sümptomitele antavad diagnoosid? Kõiki järgnevalt kirjeldatuid võib pidada on väga tõenäoliselt maa-aluste tekitajateks.

1. Herpes (lihtohatis, külmavillid), *herpes simplex*, on väga sage haigus, elanikkonna viirusekandluse tase võib ulatuda 90–100%-ni. Herpesviiruse poolt põhjustatud haigus avaldub villilise lööbena suu- ja nina limaskestal, huultel, näol, silmadel, harva ka suguelunditel. Nakatutakse haige inimese kehavedelikega läbi vigastatud naha või limaskestade. Viirus jääb organismi kogu eluks ja ajutise kaitsevõime languse korral kutsub esile infektsiooni ägenemisi. On väga sage haigus elanikkonna hulgas.
2. Kontaktdermatiit, *dermatitis contacta*, ilmneb kohe või mõne päeva jooksul pärast kontakti kehavälise ärritajaga. Ärritajateks võivad olla seebid, vesi,

kuumus, külm, UV-kiirgus, tugevamatest ärritajatest mitmed keemilised ühendid jne. Nahapõletik tekib, kui seda esile kutsuv tegur toimib nahale korduvalt või korraga pikka aega. Sümptomiteks on punetus, turse, villid, marrastused (villide lõhkemisel) koorikud, ketendus, sügelus.

3. Naha mädapõletik, *impetigo*, on lööve, mis paikneb kõige sagedamini näol ja jäsemetel. Kõige tüüpilisemateks kohtadeks on nägu, eriti suu ja nina ümbrus, aga ka kael ja käed. Kõigepealt arenevad väikesed punased laigukesed, mille pinnal on tillukeste pinges selgesisuliste villikeste kogumikud. Villikesed purunevad kergesti ja kattuvad meekarva paksude koorikutega. Võib esineda ka lümfisõlmede suurenemist. Tegemist on bakteriaalse kergesti nakkava haigusega, mille levikule aitab kaasa puudulik hügieen.
4. Nõgestõbi, *urticaria*, on naha kublaline lööve, mida võivad põhjustada ravimid, surge, toit, vibratsioon, temperatuuri kõikumised, mitmesugused haigused ja paljud muud tegurid. Nõgestõve korral tekib naha vastus ärritavale tegurile - moodustuvad kublad - piirdunud nahaturse alad. Kublad kaovad ööpäeva jooksul, kui ärritaja enam ei toimi. Toime kestmisel tekivad aga kublad järjest uutesse kohtadesse. Harva võib kaasneda ka limaskestade turse, mis viib hingamisteede sulgumiseni ja vajab kiiret arstlikku sekkumist. Oluline on leida ja kõrvaldada ärritav tegur, kuigi sageli jääb nõgestõve põhjus ebaselgeks. (<http://www.inimene.ee/pages.php3/06>)

Olgu siia kõrvale toodud mõned näited, mis kirjeldavad maa-aluste haiguse sümptomeid.

Maast ohatis tuld – maa-alused vistrikud sügelesid käerandmes, oli nagu koi moodi. Pisike sõrm vennal, vistrikud läksid puruks, ei paranegi ää.

RKM II 197, 229 (13) < Järva-Jaani khk, Võhmuta v, Kaaruka k, Karjukse t – Selma Lätt < Juuli Priske (1965).

Maa-aluseid (kupulist nahahaigust, umbes kui nõgese kõrvetus), mis pidid olema nakatud kohtadelt, kust "maa hingab", arstis minu ema, lugedes kahtlastel kohtadel – toa seinte lähedal õues, et "maaisandad ja maaemandid ning maa noored neitsid..." isi kraapides noaga, kas vanalt hõberublalt ehk hõbesõlelt sinna "hõbevalget". Harilikult tehti seda tava õhtuhämaruses.

RKM II 11, 11 (2) < Paide khk, Paide v – Otto Viide < Ann Viidebaum (1947).

Maa-aluseid on mul omalgi olnud. Nende vastu on kõige parem soola-leeva puru. Ükskord mo vanamees tuli palava ilmaga ja pesi käevarsi külma veega, pärast kõik käed punasid vistraid täis, kohe kord peal, tegin leevaraasukesti soolaga segamine,

tõmmasin ta kääd sellega üle ja kadusid kohe. Enne õpetati, panna hõbevalget ja terast senna hulka, siis ümmer pea keerutada, õue tugiteivaste alla, ja vastutuult visata üle vassaku õla. Aga see on mudu tühi usk, ei sest ole kasu kedagi.

RKM II 9, 294 (14) < Märjamaa khk, Märjamaa v, Kõrvetaguse k – Emilie Poom < Anna Vinter, 78 a.

Maa-alused ~ maalised – sammaspoolikut välimuselt meeletuletav kangesti sügelev nahahaigus. Maalised hakkavad maa piäl istumisest või lamamisest sellele, kelle vereline (näit. valgevereline, mustavereline jne.) inimene kunagi on sellele kohale maetud ja kelle vaim asub nüüd sellel kohal maa all.

ERA II 42, 87 (10) < Kolga-Jaani khk, Soosaare v, Taganurga k – Otto Ibius < Tõnis Ibius, 60 a. (1931).

Kui istud sandi koha peal maas, siis saad sealt maa-alused.

Ma olin noor mees. Metsas hagu raiudes lõin omale kirvega jalga. Tööd ei saand enam teha sel päeval, pikutasin samuti teiste juures. Korraga mu silmad läksid nagu pimedaks. Keha lõi maa-aluseid täis. Ma lõikasin maast kolmenurgelise tüki lahti, hõõrusin rublase hõberahaga maa-aluseid ja kraapisin siis raha küljest puru mätta alla. Panin siis mätta omale kohale tagasi. Maa-alused saidki kohe terveks.

ERA II 20, 145 (12) < Hageri khk, Kernu v, Sipa k, Kadarpiku t – Rudolf Põldmäe < Aadu Liibek, 82 a. (1929).

Nii koolimeditiini määratlustes kui ka pärimuses on haiguse põhjustajaks kontakt välise ärritajaga. Erinevuseks on vaid haiguse ilmumise kiirus. Maa-alused on enamasti ilmunud ihule kiiresti, tänapäevaste selgituste järgi võib just viirusliku või bakteriaalse infektsiooni puhul kokkupuutest haigusetekitajaga sümptomite ilmnemiseni kuluda ka rohkem aega.

Haigusteadete puhul torkab silma kui napilt on sümptomeid kirjeldatud. Küllaltki vähestes teadetes on haiguse ilmumiskuju pikemalt avatud. Eestlaste kidakeelsusest haiguste kirjeldamisel on kirjutanud K. E. v. Baer oma doktoritöös: “Madal vaimne kultuur on põhjuseks, miks eestlased peaaegu ei suuda oma seisundit täpselt kirjeldada. Oma flegmaatilise iseloomu ja sügava ükskõiksuse tõttu, mis väga paljude haiguste puhul tunduvalt suureneb, nad mitte üksnes ei jälgi iseennast, vaid sageli ei vaevu oma hädast arstile täpsemalt rääkima /---/ Mis puutub eestlaste arvamustesse haiguste kohta ja neist sõltuvasse eneseväljendamise viisisse, siis neid peab iga arst, kes kavatseb eestlasi ravima hakata, küll ise uurima...” (Baer 1976: 43–44) Kahtlemata on kirjelduste napisõnalisuse taga puudulikud teadmised inimese füsioloogiast. Siiski võib põhjus peituda ka traditsiooni tundmises. Kas haigus on olnud sedavõrd üldtuntud, et kogujale ülevaate andmiseks on informandi arvates piisanud vaid haiguse nimetamisest või, vastupidi, haiguse esinemiskujus ning

diagnoosis on selle pärinemine maast niivõrd olulist rolli mänginud, et sümptomid nahal on jäänud nimetamisel teisejärgulisteks.

/Vanausu punktid ja arstimise kombed/

Kui silmad maast ohatanu, siis peab ohatanud kohta kolm korda hõbeasjaga vajutama, siis seda hõbeasja kolm korda vastu pääva ümber pää keerutama ja ise lugema:

Maa isandad, maa emandad,

maa noored neitsikesed,

andke mu tervis tagasi.

E 1084 (22) < Ambla khk, Lehtse v – Otto Hintzenberg (?).

Lapse maaluste vastu on kõige lihtsam oht järgmine: võtta üheksat seltsi viljateri (herneid, ube, nisu, otri jne), nendega vaotada haiget ihu. Pärast need terad panna põhjapoolle tugiteivaste alla.

ERA II 7, 15 (15) < Märjamaa khk, Kõrvetaga k < Lihula khk – Richard Viidebaum < Marie Nessel, s. 1854 (1928).

Maaline tuli sellest, et maa oli engänu. Arstiti rasvaga. Käidi targa man rasvaga. Tuu luges rasva pääle. Neemiskülas oli Loku Joosepil maaliste sõnad. Ar'st toda maalist. Üitskõrd tuli Poola Salme vend Muri Aleksander turba soost, oli maan maganu ja tulliva kobran pääle maalised. Joosep tei toda rasva ja sai terves.

RKM II 307, 49 (20) < Rannu khk, Kirikuküla k < Rannu khk, Neemisküla k – Erna Tampere < Meeta Öövel, 70 a. (1973).

Toodud näidete varal ei ole maa-aluste haigus esimesena mitte “sügelevad villid nahal”, vaid pigem “haigus, mis hakkas maast”. Võib oletada, et informandil oli teada vaid üldine ning ähmane ettekujutus maast pärinevast nahahaigusest, mis võis ilmnedä mitmesuguste sümptomite näol. Olgugi sellest nüansist järelduste tegemine suhteliselt oletuslik, võib haigusteateid vaadeldes leida oluliselt enam neid, kus on asja selgitatud just nimelt teises sõnastuses, et haiguse diagnoosimisel ei ole olnud esmatahtsad mitte ilmnenuä sümptomid, vaid selle arvatav pärinemine maapinnalt või veest.

2.2. Haiguse ülesanne keha tajumisel

Maa-aluste haigusepärimuses on kaks keset: inimkeha ning maapind. Muistendid ning uskumusteaded sellest väljendavad neid pingeid, mis tekkinud inimkeha ning maapinna, laiemalt põllupidaja-inimese kokkupuutel lõpuni mõistetamatu ning sotsiaalses mõttes hõlmamatu loodusega. Pärimust vaadeldes liigun nii-öelda lõpust algusesse, püüan leida ning mõtestada neid lähteid, mis on tinginud kujutelma tekke ning kinnistumise rahva meeles.

Juba mainitud kahetisus haiguse kirjeldamisel (maa-alused kui villid nahal, maa-alused kui haigus, mis hakkas maast) viitab tugevale kultuurilisele ja usundilisele komponendile haiguse märkamisel ning seletamisel. Ei ole põhjust arvata, et etteantuse, kultuurisiduse määr muus tolleaegses mõtteruumis oleks sellest põhimõtteliselt erinev. Inimesele on omane janu arusaamise, mõistmise ning ratsionaalse seletamise järele, kuid vahendid selleks on ajas muutuvad ning pärimuse kandjate jaoks liiga loomulikud, et neid märgata või esile tõsta. Laura Stark on tõmmanud paralleeli tänapäevaga: “Nii nagu tänapäevane psühhiaatria ning biomeditsiin kujundab meie kogemust oma kehast, oma “minast” ning kaasaegsest ühiskonnast, vormis üleloomulike jõudude toimimine, mis on folkloorina kirja pandud, 19. sajandi inimese kogemusi iseendast ning oma suhetest väljaspoolse maailmaga.” (Stark 2006:30) Veelgi enam – tema, nii nagu ka mitmed tema poolt tutvustatud uurijad, on pööranud tähelepanu maagilist teadmist väljendanud keelele. Tema sõnul aitasid loitsud ning narratiivid luua sotsiaalsest elust struktureeritud ning stereotüüpse pildi, millega oli hea kaasa mõelda ning mida kasutati käitumise ning identiteedi kujunemisel vaimsete suunistena. Nii teadmisi väljendanud keel kui usundiline praktika olid omavahel tihedalt läbi põimunud, suuline traditsioon oli samal ajal nii sõnum kui sõnumi vahendaja. (ibid.) Sellele tuginedes võib julgelt esile tõsta nüanssi haiguse erinevas formuleeringus: üheltpoolt küll nahahaigusena, enam aga haigusena “mis hakkab maast”, ehk usundi- ja kultuurisidusa fenomenina.

Kui jälgida ettekujutust kehast kui kirjeldatud usundilises kontekstis mõtestuvast ning käituvast algest, ei ole põhimõtteliselt oluline, kumma variandiga informant haiguse seostab. Inimkeha ei ole teadetes esiplaanil. Pärimuses puudub

selge ettekujutus inimese sisemisest füsioloogiast, ülesehitusest ning toimimisest. Kahtlemata on selle taga vähesed teadmised meditsiinist.

Rahvameditsiinis esineb keha nendes seostes teda ümbritsevaga, mille on ette kirjutanud vastav pärimusvaldkond. Enam kui haiguse kandjana, võib inimkeha näha maailma korrastava skeemina, metafoorina, mis sellisena käitub sama kultuuriruumi jagavate inimeste jaoks ühtmoodi kõikides olukordades. Laura Stark on kokkuvõtlikult eristanud kolme kehamudelit.

1. Fenomenoloogiline keha, mis on inimese teadvuse asupaik ning maailma tajumise lähtepunkt.
2. Teiseks toimib keha ka kognitiivsete suhete skeemina, olgu need sotsiaalsed, üleloomulikud või isegi ümbritsevat ruumi puudutavad.
3. Viimaks on olemas ka ritualiseeritud sotsiaalne keha selle sotsiaalses rollis. (Stark 2002:99)

Kui lihtsustada selles pärimuses kajastatud situatsioone, siis inimene istub või heidab maapinnale pikali ning jääb haigeks, kui ta end teadlikult ei kaitse. Kokku puutub kaks piiri: inimese nahk ning maapind. Võib oletada, et rohukamar maapinna nahana võis olla üks ümbrusele omistatud kehast lähtuv kujutelm, mille kaudu ilmus haigus just nahapinnale ning sagedasti just piirkondadesse, mis puutusid maapinna või veega esmaselt kokku. Keha, kui inimese ainuke enam-vähem lõplikult tajutav substant, on mudeliks ümbritseva mõtestamisele ning sellega seondult mitmetele komplekssetele struktuuridele. Keha kannab inimmeeltes keskset tähendust. See juhib maailma kogemist, väljendusi ning maailmas toimimist. Keha on justkui kultuuri projitseeritav skeem, mis loob metafoore ümbritseva tajumiseks. (Douglas 2002: 142; Falk 1992: 2) Inimkeha on inimest ümbritsevat ruumi organiseeriv mõõtkava, mis nii keelde salvestunud metafooride kui sotsiaalses elus toimiva ühikuna korrastab ning organiseerib inimese positsiooni nii ruumis kui ka sootsiumis.

Selles vaatluses jääb lahtiseks üks oluline aspekt keha kui tähenduskeskuse toimimises ühiskonnas: terve ning terviklikuna puudub inimesel vajadus täpsemaks enesetajuks. Inimene saab teadlikuks oma kehast siis, kui see ei vasta ühtäkki enam tema ootustele, on haige või väsinud. Laura Stark on pööranud tähelepanu, kui palju selles suhtes on kultuuri kujundanud nii valu, haigused, nälg kui ka väsimus, et on sundinud inimest teadvustama ennast kui kehalist olendit. Sellest edasi minnes ütleb ta viitega Shaun Gallagherile, et piirsituatsioonides tõstab kehataju esile ka teise,

ebakõla põhjustava pooluse. Nii tajutud keha skeem säilitab ebakõla inimese mina ning väljaspoolasetseva vahel. Kui ettekujutus kehast ei klapi enam väljaspoolasetsevaga, omandab keha inimese jaoks kontrollimatu ning segadust põhjustava objekti tähenduse. (Stark 2006:151) Edasi minnes võib näha rahvameditsiinis selle ebakõla ületamise püüdeid inimese käsutuses olevate füüsiliste kui ka üleloomulike vahendite abil. Kuna haigus toob esile keha kui välismaailmaga suhetes oleva objekti, võib haiguse mõtestamises ning selle ravis näha eelkõige just kehalis-ruumiliste kontseptsioonide peegeldusi.

Keha-kogemuse ülekandmine ümbritsevale ei ole kindlasti üks-ühene. Olgugi, et erinevad uurijad on keha kogemust või kogemist pidanud uskumussüsteemi aluseks, on nimetatud ka vastupidist mõju. Laura Stark on toonud välja, et ühiskondlikud suhted ning struktuur on samaväärselt peegeldunud ettekujutuses inimkehast ning selle erinevate osade funktsioneerimisest. Sotsiaalsed struktuurid oleks siis institutsioonid, tööjaotus, suhted, mis on mõjutanud inimese ettekujutusi iseendast. Rituaalse liikumise ning käitumisjuhiste kaudu konstrueeritakse „sotsiaalset keha”, kehalist teadmist, mis kehtivaid süsteeme kinnistab ning tugevdab. (Stark 2002:100)

Sama palju kui välise mõtestamisel lähtutakse kehakujutelmadest, on ka inimese enesetaju määratud sootsiumi poolt, kujutlus inimkehast on ühiskonna poolt suuresti ette antud. Siiski ei ole põhjust arvata, et inimene peab oma kehakogemust sotsiaal-kultuurilisest kogemusest tähtsamaks, et kehapiirid võiksid olla muudest piiridest ühiskonnas olulisemad. (Douglas 2002:150) Keha ning selle piiride tajumine on inimese jaoks seemise-välimise dialoog, mille kasutatavad vahendid on kokkulepped, mis omakorda peavad sobituvad laiemasse ning muude tajude ning rollide poolt kasutatavatesse raamidesse.

Olgugi, et keha metafoor maa-aluste traditsioonis, aga ka mujal seondub peamiselt piiride problemaatikaga, ei maksa seda unustada ravimeetodite lähemal vaatlusel, kus kehas asetsev võõras mõjuvõim haiguse näol oma päritolukohta tagasi suunatakse. Rahvameditsiin näitab, et inimesed tajuvad otseselt mitte oma keha ega ka väljaspool toimuvat. See, mida kogetakse, toimub seemise ning välimise maailma kokkupuutepiiridel. Nii nagu maa-aluste pärimuses on üks motiiv teisega läbi põimunud ning sageli eristamatu, võib inimkehas näha nii füüsilist kui sotsiaalset ruumi organiseerivaid algeid.

Nagu öeldud, on inimese kehatajus ning selle traditsiooniks vormunud seletusviisis olulisim keha paiknemine ruumis ning selle suhted ümbritsevaga, see on küsimus keha määratlusest ning selle piiridest. Ettekujutus inimkeha turvalisusest erineb individualistlikes ning traditsioonilistes ühiskondades. Soome sotsioloog Pasi Falk on seda sõnastanud nii: “Mida korrastatum on kultuur ning mida tugevamad on ühiskondlikud sidemed selles, seda avatum on keha väljastpoolt tulevale jõule ning vastastikusele suhtele sotsiokultuurilises kontekstis. See on traditsioonilistes ühiskondades esile tulev nähtus, kus subjekti enesemääratlus nõuab grupi-ego olemasolu, et määratleda kollektiivsetes terminites sees- ja väljapool asetseva piire. Teisalt, mida vabam kord ning lödvemad suhted valitsevad kultuuris, seda läbipõimunumad on mina- ning kehapiirid. Teisisõnu öeldes eraldavad kaasaegses ühiskonnas inimkeha piirid seepoolset väljaspoolsest ning ühtivad inimese füüsiliste piiridega.” (Falk 1992: 11) Olgugi, et ka tänapäeval on levinud tõekspidamised psühhosomaatilistest haigustest, kus teatud vaimses olukorras on inimene erakordselt haavatav sisse tungivale haigusbakterile või viirusele, on inimese nõrgenemine temast endast lähtuv. See nüanss kannab endas kahte erinevat keha kontseptsiooni. Tänapäeval kontrollib inimene ise oma kehapiire, seega ka haigestumist. Traditsioonilistes ühiskondades olid kehapiirid märksa kergemini läbitavad, kehamääratlus ise vastasjõu kaudu pigem grupile orienteeritud, kui nahapinnaga piirduv.

Laura Stark on toonud välja ühe võimaliku põhjuse, miks kaasaegsel inimesel on võimalus oma keha paremini kontrollida, kui traditsioonilises ühiskonnas elaval inimesel. Põhjus peitub sootsiumis valitsevas rollijaotuses. Mida piiratud oli inimeste suhtlusväli, seda tihedamad sidemed valitsesid grupi sees. Inimese minale oli omane intersubjektiivne kvaliteet, mille tõttu oli ta avatud teistele grupi liikmetele. Inimene oli mitmes rollis korraga (sugulus-, töö- ja kaubandus- ning poliitilised suhted) ning pidi seetõttu olema tähelepanelik rolli valikul mingis situatsioonis. Ta ei saanud end sulgeda, ilma, et oleks kaotanud oma mõjuvõimu või rolli tegutsejana sootsiumi sees. (Stark 2006: 156) Kaasajal on kollektiivi määratlused ning suhted selles märksa diferentseeritumad ning ühesuunalisemad, seega ei mõjuta inimese individuaalsus grupi määratlust, tervist ega terviklikkust.

Nagu juba öeldud, tähtsam, kui inimese enese (kehaline) taju, on tema kehapiiride kogemine ning tõlgendamine ning selle kaudu enese- ja ümbritseva määratlus. Pasi Falk on vaadelnud inimese meeli kui esmaseid piiride tajujaid ning

selle üle otsustajaid. Meeled seonduvad avaustega inimkehas ning selle kaudu toimiva kehapoliitikaga, mille kaudu tajutakse välismaailma taju ning kujundatakse enese mina. (Falk 1992:4)

Pasi Falgi seisukohad on kujunenud inimeste igapäevaelu korraldust ning eriti söömiskultuuri vaadeldes. Säärases sotsioloogilises/etnoloogilises käsitluses sisalduvad väga tugevalt inimese ning ühiskonna määratluse ning korralduse peegeldused, siiski ei puuduta see situatsioon otseselt vastuolu inimese sisemise ning välimise maailma vahel. Käesoleva vaatluse all olevad muistenditekstid või usunditeated peegeldavad aga konflikte. Selles kontekstis saab keha-metafoori totaalsust kinnitaval kombel eelpoolkõneldu hoopiski maapinda või maa-haigust iseloomustavaks kvaliteediks. Maa-aluseid öeldakse sageli pärinevat “kohast kust maa on hinganud”.

Palla maa pääl ei tohe magada (pikutada), kui juhtud maa engatsekuha pääl', saad maalesi.

ERA II 60, 507 (48) < Häädemeeste khk, Orajõe v, Kabli k – Marta Martinson (1933).

Mõni istub maha, sülitab tuhh-tuhh maha, siis ei hinga temale külge.

RKM II 68, 120 (109) < Simuna khk, Rakke al. < Simuna khk, Avanduse v, Määri k – Helmut Joonuks < Anna Müüdla, s. 1879 (1953).

Kui maa hingab, siis maaalused hakkavad külge. Kust arvatakse hakkanuvat, sinna viiakse leivaraasukesi ja soolateri.

ERA II 6, 371 (6) < Rapla khk, Alu-Metsküla k – Richard Viidebaum < Leenu Poliman, 55 a. (1928).

Maa haigestav hingeõhk või sellest pärinev aur oli maa-aluse mõjuvõimu kandja. Selle nähtamatu kõikjalviibivus oli ühest küljes aktiivne, kuna kohad, kust maa hingab, sai haiguse. Teisalt tegutseb maapind passiivsena, kuna haigestavad kohad ei olnud reeglina tuvastatavad, need ilmnesisid alles inimese haigestudes. Ebamäärane teadmine, et maa mõnest kohast hingab, sundis inimesi aga pidevalt tegelema enesekaitse ning piiriproblemaatikaga. Säärane oht kinnitas kujutelma inimese sisemisest ning välisest kehast. Lohk või auk kui välimist sisemisega ühendav kanal omab laiemat tähendust haiguse ravis. Kui haigestumine oli inimesele raskesti kontrollitav, siis haiguse ravis kui teadlikus jõududega manipuleerimises omas ravimi mätta- või aia tugiteiba auku kaevamine keskset rolli. Lisaks välimist sisemisega ühendavale ülesandele tähistas auk või lohk ka liikumatule loodusele toodud anni

vastuvõtmist või koguni pakkumist. Lohkude roll ohvrikivil on luua võimalus toodud andamil või sellele kogunenud veel kiviga suhestuda. Lisaks ohvrikividele, maapinda tehtud aukudele leidub teateid ka ravis kasutatavatest auklikest ("kärnilistest") kividest.

Valjala Väksa poe ligidal heinamaal ohvrikivi, keskel loomulik lohk vee tarvis, kuulus üle kihelkonna. Seal arstitakse nahahaigusi. Tuuakse vett pudeliga, kallatakse lohku. Vette visatakse raha ehk muud. Siis pestakse haiget kohta ja minnakse koju tagasi vaatamata. Kivil poolikuid hobuserauanaelu, klaasipuru, raha jne. Lähedal sarapuu külge seotakse lintagi.

E I 27 (188) < Valjala khk – M. J. Eisen < A. Karu (?).

Kui silmnäu ja kõrvalestade piale vesirakud ajavad, milledest pärast kärnad saavad, sis saab sedaviisi selle tõvele abi. Otsi kus aia tueteivas põhja poole viltu on, sialt leika tueteiba alt (põhja poolt aia teeb teivast) tükk mätast ära, vajuta soolaga kolm korda haiget kohta, pane sool siis leigatud auku, sülitä siis kolm korda veel piale ja pane mätas tagasi oma kohta. Soola asemel võib ka leiba, tangu ehk muud söömakraami olla.

E 1559/1570 (111) < Rakvere khk, Kloodi v, Paatna k – Juhan Lilienbach (1883–1892).

Maa-aluste arstimiseks võetakse riidetükk või raha või tulesüsi. Õerutakse sellega ja viiakse siis see "maa-aluse kivi" (auklik raudkivi) alla.

ERA II 9, 244 (35) < Ridala khk, Kolu k – Meinhard Meiusi < Villem Viik, 77 a. (1928).

Ohatus, moast hingamine.

Vajutatud hõberahaga, siis kaabitud raha küljest mätta auku – ja murumätastega ka vajutatud.

ERA II 13, 409 (32) < Simuna khk, Paasvere v, Muuga k, Pakkade t – Richard Viidebaum < Mihkel Kaevalt, 74 a. (1929).

Kui maapind oma avauste kaudu saatis ning võttis vastu haigust või seda kandvat ohvrit, siis inimese jaoks oli võrreldavas rollis kasutada sülg. Kõik eritistel on inimkehaga eriline side ning nende kasutamine maagias on üldtuntud. Eritised ühelt poolt märgivad inimkeha piire, teisalt saab nende kaudu inimene astuda enesest kaugemale, projekteerida oma mina enese eelkäijaks, läbirääkijaks, lepitajaks. Sülg projitseerib kehahinge maapinda, mille kaudu saavutatakse ühisosa või meelevald selle üle, kuhu istutakse või heidetakse (Loorits: 1990: 11).

Laura Stark on näinud loodusest pärinevate haiguste põhjustajaks inimkeha ning väljaspoolasetseva piiride segunemise. (Stark 2002: 110) Selle segunemise ennetamiseks pidi piire tugevdama, teadvustama, uuesti tõmbama, mida võis teha oma

sisemise väe kaudu, mille kandjaks oli sülg. Sellega teadvustas ning tugevdas inimene oma keha piire vastu maapinda juba ette. Saavutas kokkuleppe või märkis ennast maha ning selle tõttu jäi segadus haiguse näol tulemata.

2.3. Kokkuvõtvalt inimkehast maa-aluste haiguse kontekstis

Maa-aluste haiguse näol on kaasaegses mõistes tegemist mitmesuguste kergemate nahahaigustega, mis enamasti tekivad kokkupuutel välise ärritajaga. Ärritajateks võivad olla lisaks erinevatele keemilistele ühenditele ka temperatuuride järsud muutused. Mõnel puhul võib olla tegemist ka bakteriaalse infektsiooniga, mille suureks riskiteguriks on ebapiisav hügieen.

Haigusteadetes torkab silma haiguse sümptomite napp kirjeldus, pigem haigestub inimene maa-alustesse maapinnaga ettevaatamatu kontakti omaksvõtu kaudu. Ehk et maa-alustesse haigestumine on tugevalt seotud mitmete kultuuriliste kontseptsioonide aktsepteerimisega. Mitmed uurijad, nagu Laura Stark, Mary Douglas jt., on näinud haigusparimuses peegeldumas inimese kehataju. Keha teadvustub inimese jaoks piirisituatsioonis, olukorras, kus see ühtäkki ei vasta tema ootustele. Ometigi ei ole tolleaegsete inimeste jaoks teadvustatud keha sisemist olemust. Inimene saab ennast mõjutada vaid välise tegutsemise kaudu, oma piiride selgitamise, korrastamise ning parandamise kaudu.

Enesepilt ümbritseva looduse ning inimühiskonna keskel on suuresti kooskõlas inimese kehatajuga. Juba viidatud autorid on tõstnud esile inimkeha võimet anda keelde ning selle kaudu ümbritseva tõlgendamisse hulgaliselt ruumiga siduvaid metafoore ning võrdkujusid. Samaväärselt mõjutab ümbritsev ruum inimese ettekujutust endaga toimuvast ning nendest vahenditest, mis selles suhtluses inimese poolt on kasutatavad. Selles protsessis võib jälgida dialoogi inimese sisemise ning välimise maailma vahel, mis mõlema poole taju kujundab. Olgugi, et inimkeha, ruum ning keel on kesksed arusaamade ning tajude kujundajad, toimuvad kokkulepped nendes ka muid inim(ühis)elu aspekte arvestades. Kui inimene on üheltpoolt vastuvõtja, märkaja, tõlgendaja, on ta teisalt ka tegutseja kindlates rollides ning ülesannetes. Sellest lähtuvalt on inimese kehataju enese ning ümbritseva vahekorra poolt kujundatud, enesemääratluses põimuvad inimese isiklik ning sotsiaalne tasand.

Ettekujutuse tekkimisel kehast on oluline roll selle piiridel, õigupoolest ongi kogu maa-aluste haigus peamiselt küsimus piiriproblemaatikast, milles osapoolteks on inimsootsium ja loodus, selles osalejaks aga inimkeha.

3. PIIRID KEHAL, KOLLEKTIIVIS, MAASTIKUL

Suhtlus inimühiskonna ning väljaspoolasetseva vahel on andnud tähendussisu hajusale ning variantiderohkele maa-aluste pärimusele, mille põhiteemaks on pidev piiride määratlemine, nende tunnetamine ning konfliktide ületamine, mida ettevaatamatus võis enesega kaasa tuua. Ühtki komponenti maa-aluste pärimuses ei saa käsitleda puudutamata problemaatikat, mille tuumaks on inimese või inimühiskonna ning sellest väljaspoolasetseva suhted. Soov säilitada suhted ning arvestada igal hetkel end ümbritsevaga tingis vajaduse olla avatud, aga selle kaudu ka võtta vastu või lasta läbi oma mõjuala suurendada soovivaid jõude. Piiride kaudu määratleb ühiskond enda paiknemist ning tuuma, rituaalid vastuolude vältimiseks kinnistavad teadmisi ümbritsevast. Maa aluse ning maa pealse omavaheline läbikäimine kujundab inimese kohta looduses, samuti inimühiskonna ning väljaspoolasetseva piire.

Kui lisaks eelmises peatükis käsitletud keha kontseptsioonidele keskenduda rohkem piiridele, olgugi, et ilma piirideta on maa-aluste pärimuse raames kehast kui sellisest üpris vähe rääkida, tuleb meenutada indiviidi ning sootsiumi tihedat vastastikust mõju enesemääratlusel ning –tajul. Sest objektiivselt võttes ei lakka keha või sootsiumi piirid iialgi eksisteerimast, neid määratletakse ning tajutakse aga vaid kokkupuutel teiste, väljaspoolasetsevate piiridega. Seega võib ütelda, et sama oluline roll, nagu piiride seespoolse kujundajana on indiviidi–sootsiumi suhtel, on ka erinevatel looduslikel markeritel inimeksistentsi määratlusel ning tajul. Inimsuunalt vaadeldes antakse aga just piiride kaudu, mida määravad mõistmise ning käitumise normid, väljaspoolsele selle tähendus.

3.1. Piirid kehal

Võib ütelda, et inimese liikumine maa peal on pidev piiridesse puutumine, maapind ning inimnahk on põhimõtteliselt lakkamatus kontaktis. Kui maapind iseenesest oleks haigestava toimega, peaksid inimesed enese päästmiseks midagi muud välja mõtlema. Piire vaadeldes on loogiline, kuid sellest vaatenurgast tähtsusetu, et sageli on nimetatud haigestunud kohaks just seda piirkonda kehal, mis puutus maapinnaga või veega otseselt kokku: käed, jalad, nägu. Samavõrd tihti on kublalist löövet märgatud üle kere või jäetud piirkond selles osas täpsustamata. Olulisem haiguse põhjuste väljaselgitamisel on inimese teguviis, s.o miks ta haigestus.

Ükskord pesesime allika ääres õega suud, tullime kodu ja ema ütleb, et Jummal, mis teil näo pääl on, nägu punane ja väikset vistriket täis. Isa küsis, et kus te pesesite. - "Allika ääres," ja läksime sinna, selle kuha peale laskis tulla, vajutas sääl, kaabitses hõbedat ja olligi varsti terve. Sii oli maalise arstimine.

RKM II 14, 37 (71a) < Jõhvi khk ja v, Raudvere k – Liis Pedajas < Anna Rääbus, s 1876 (1947).

Olin oma heinamaal pikali, Koti Linda oli kua. Minu rinnad läksid kõik muaalusid täis. Kõik oli punane. Siis hõõrusin iga õhta suolaga ja viisin selle sinna maha, kust sain. Nii sain lahti. Nõnda hulluks võib minna, et sügelesed tulõvad. Üks oli 30 aastat haige.

RKM II 17, 436/7 (3) < Tõstamaa khk, Seliste v, Manija k < Kihnu khk – Jutta Sulengo < Eliisabet Kott, 54 a (1948).

Enni kui maha istud või kuskilt kraavist jood, sülitata kolm korda alla, siis ei akka aigust külge.

ERA II 159, 603 (141) < Lääne-Nigula khk, Palivere v, Allikma k < Martna khk – Enda Ennist < Liisa Alliksoo (Grosstein), s 1886 (1937).

Mailane - mailaseks hüitakse niisuur leheussi, rööviku taolist elukat. Enamjaolt on ta rohelist värvi (aimat) mustjavöödiline ja muudki värvi. Pikkus on umbes 10 sentimeetri ja umbes sõrme jämune suurte pikkade karvadega. Seda ussi koheldakse teat kartuse ja aukartusega. Mailasele pääle ei tohi astuda, siis jalad lõõvad lammu ja lammuvad ning lammuvad ega saa kergesti harilikust arstirohust terveks. See on mailase viga. Samuti ei tohi mailast tappa ega talle mingit viga midagi teha. Kõige parem on lasta ta olla sääl, kus ta on.

ERA II 8, 203/5 < Kärla khk, Kergu k – Mihkel Tooms < Sander Laussen, s 1864 (1928).

Toodud näidete varal võib ütelda, et inimese keha on vaid teatud olukordades haigusele vastuvõtlik, peamiselt siis, kui ta kummardab, istub või lamab, on

puhkeasendis. Erineva tingitusega on mailase-ussile pealeastumine või selle rajale sattumine, mis on levinud peamiselt läänesaartel. Siiski, kui inimene on normaalselt tegutsev, terve ning aktiivne, on ta kaitstud juba oma püstise asendi tõttu. Niipea, kui ilmnevad väsimus või teatavad füüsilised vajadused, toimub nõrgenemine ning on võimalus haigestuda. Pikali heites või kummardudes vee järele nõrgeneb kontroll oma keha ning ümbritseva üle, ühtlasi keskendub inimene muule kui enese kehatajule.

Kui peatuda mõtte juures, kas maal on selles kontekstis mingid objektiivsed piirid, mis on paika pandud kohtade või nähtustega, või liiguvad maa piirid inimese enesekuvandiga kaasa, lubavad pärimusetalletused selles osas järgida mitut teed, mis mõlemat varianti kinnitavad. Eelpool puudutatud haigestavat situatsiooni jälgides võib arvata, et maa haigestav jõud käib inimesega kaasas. Tähtsam kui koht, kuhu inimene istus, kuhu pikali heitis või kus pesi, on asjaolu, et ta nõrgestas oma keha ebateadlikkuse tõttu, jättis oma kehapiirid lohakile, need tugevdamata ning väljaspool asetsevaga kokku leppimata. Maast pärinev jõud on aga igal hetkel ning igas kohas olnud valmis inimesse sisse tungima ning häirima seda korda, mis inimese enesepildis valitses. Sama haigestumismudel toimib ehmatuse puhul, kui piirid nõrgenevad ning ohustav jõud selle nõrgenemise tulemusel hõlpsa tee inimkehasse leiab. Kord juba haigestunud, oli haigel haiguse raviks või tagasisaatmiseks erinevaid viise.

1. Ravimine taimелеotistega või muude ainetega.
2. Haigestunud koha puudutamine taimелеotistega või muude ainetega ning seejärel rituaalne maassekaevamine. Silmatorkavaks motiiviks on sealjuures ravimi mahamatmine põhjapoolse aia alla, aia tugiteivaste alla, viskamine tuulde või viimine teeristile. Otsest seost sel puhul haiguse päritolukoha ning ravimise vahel ei ole.
3. Ohvri toomine haiguse arvatavasse päritolukohta. Ohvritoiming võis olla eriilmeline, alates pikematest rituaalidest, soola, vilja ja hõbedapuruga piiramisest, lõpetades loitsudega, mida lausuti rohukamara alla. Keskmes on haiguse päritolukoht.

Laura Starki sõnul pole sellisel puhul rituaalidel esmasena mitte tervendav eesmärk, ka ei tehta seda vastaspoole meeleheaks. Seda tehakse omaenese kehamudeli taastamiseks, et likvideerida sassiläinud piirisuhted, kuna sees- ja väljaspoolne määratlus lähtus inimese kehapiiride tajust. (Stark 2002: 108) Maa-alustegi puhul võib seda loogikat jälgida, ehkki see jääb mõneti oletuslikuks, kuna materjal pakub hulgaliselt kajastusi sõna-sõnalistest tehingutest eesmärgiga taastada haigestunu tervis.

Maast saadud haiguse arstimine.

Peab minema kõrvalisesse kohta, säält nuaga välja lõikama kolmest kohast ümarik tükk maad, peab panema kummuli väljalõikamise seisakus, et täpselt tagasi panna. Siis kaapida nuaga vanast hõbedast valget auku, ise lausudes: Püha neitsi Maarjake, võta valged vastu oma sulaselt ehk ümardajalt (ja nimi ka ütelda, kes haige on) ja kanna laiali veevaimule ja maavaimule aamen. Kolm korda. Nii korrata iga augu juures. Siis veel Issa Meie palve kolme Aamnega, nuaga rist maa tükil alla lõigata ja ilusaste auku tagasi panna, et haigus alla jääks.

ERA II 23, 633 (29) < Paistu khk, Aidu v – Marie Sarv < Mall Miller (1930).

Selle problemaatika – kas haigus lähtub kindlast kohast (isikutest) maapinnal või -all, inimesest ning tema kehatunnetusest või jääb tabamatuks – rahvapärane käsitlus on 19.-20. sajandi rahvaluulekogude põhjal otsustades olnud regiooniti erinev. Põhja-Eestist pärit teadetes esinevad maa-alused sepad või muud elanikud, nende seos haigusega on lõtv või kajastamata. Viljandimaa ning Lõuna-Pärnumaa tekstides on tänu levinud loitsuvormelitele haiguse päritolu ning sellega toimetamise võimalused ning suunad selgemalt sõnastatud. Haigestaja võib jääda haiguse kirjeldustes küll ebamääraseks, konkretiseerub aga ravimenetluse kaudu, kus raviloitsudega pöördutakse vaimolendite – eelkõige maahaldjate, maaisade ning maaemade poole. Nii piiride selgitamisel, kui ka ohvri toomisel on mõlemal juhul tegemist sotsiaalseid suhteid reguleerivate toimingutega, mille lähteks on vastastikususe ning tasakaalu printsiip. Marcel Maussi sõnul on vastastikuste kingituste näol tegemist totaalselt sotsiaalse aktiga, mis ei reguleeri mitte üksnes inimeste omavahelisi, vaid ka inimeste ning üleloomuliku maailma suhteid ning teenib sellega eelkõige rahuostmise rolli (Mauss 2002: 17). Vastastikusus rakendub nii haiguse ennetamisel, kui ka hilisemas ravis. Ideaaliks on tasakaal, rahu nii inimese kehas kui väljaspool seda ning piirisuhete selgus inimkeha ja väljaspoolasetseva vahel. Kokkulepete kehtivus – mina ei puutu sind, sina ei puutu mind – tekitab turvalisust ning kinnitust levinud arusaamadele. Tasakaal või tasakaalu saavutamine, mis tähendab haigusest paranemist, ühtlasi kinnitab rituaalide võimet kontrollida ning suunata suhtlust inimkehast väljaspoolasetsevaga.

Olgugi, et inimkeha piire selle traditsiooni raames eraldiseisvana vaadelda pole võimalik, ilmneb haigus siiski nahal kui esmasel väliskeskkonnaga kokkupuutujal ning olukorras, kus inimene oli nõrgestatud seisundis. Sama lihtne, kui oli võõrastel jõududel inimkehasse tungida, on kehal kerge projitseeruda ka oma piiridest väljapoole. Inimese võimaluseks oli saavutada kokkulepe maapinnaga enne mahaheitmist eelkõige sülje kaudu, mis sisaldas endas inimese sisemist väge ning

selle kaudu käis inimese eel, tema kehapiire ette laiendades ning maapinnaga kokkulepet saavutades. Inimene laiendas sellel hetkel oma kehalist olemust füüsilistest piiridest väljapoole, niiöelda omastas paiga, kuhu kavatses istuda. Tavaliselt on sülitamist ses kontekstis seletatud tõrjemaagiaga ent need kaks seletusviisi ei ole omavahel vastuolus. Inimene ei kaota sidet oma väega sülge enese eele läkitades vaid organiseerib selles paigas ruumi ümber nõnda, et jõuvahekorrad oleksid selged.

Et maa-alused külge ei hakkaks, peab enne mahaheitmist 3 korda sülitama.

ERA II 42, 645 (25) < Märjamaa khk ja v, Vaimõisa k – Oskar Ojasson < Oskar Ojasson (1932).

Sama skeemi saab jälgida haiguse eraldamisel kehast, kui ravim, lepitushover – soola-leiva-viljaterade või hõbedapuru – vastu haigestunud kohta surutakse ning seejärel vastavatesse kohtadesse visatakse, poetatakse või kaevatakse.

Maa-alustest saab lahti järgmiselt:

1. tuleb neljapäevaõhtul vanakuu aegu leiba soola ja hõbedaga 3 korda vastu keha vajutada ning siis visata vastu kuud, üle vasaku õla;
2. peab leiba soola ja hõbevalgega 3 korda vajutama haigele kohale, ning siis sinna kohta viskama, kust maa-alused saadud.

ERA II 42, 645 (26) < Märjamaa khk ja v, Vaimõisa k – Oskar Ojasson < Oskar Ojasson (1932).

Ravim, mis on ühtlasi ka kingitus, kannab endas haigust ning pööratakse haiguse päritolukohta tagasi eesmärgiga taastada endine tasakaal inimese ning väljaspoolasetseva vahel. Selle toiminguga selgitatakse ning kinnitatakse kokkupuutunud ning sassiläänud piirisuhteid, taastatakse tasakaal. Käsitus avatud, kergesti läbistatavate piiridega kehast oli traditsioonilises ühiskonnas mitmete kujutelmade kaudu alateadlikult omaks võetud (lendva, ehmatamine, eksimine). Ravimine ning tervenemine toimub aga nii haiguse kui selle toimimisviiside teadvustamise läbi, mille tulemuseks on pidev enese- ja väljaspoolasetseva määratlus, arutelu nende piiride üle ning inimese võimaluse üle oma keha ning sellega toimuvat kontrollida. Kehaline kogemus seega ajendab, kujundab ning säilitab pärimuslikke teadmisi, samal ajal toimib see nii kultuuri ülesehitava kui säilitava asjaoluna.

3.2. Kollektiivi piirid

Sama eraldamatud, nagu inimese minakujutelma kujunemises on individuaalne ehk keha-tajuline ning sotsiaalne pool, on sootsiumi–indiivi suhted kollektiivi laiemate piiride määratlusel. Et traditsioonilistes ühiskondades on sotsiaalne tunnetus totaalne ning tasakaaluka toimimise aluseks, kujutas sellest väljapoole jääv – nii individuaalsed otsused, normist hõlbivus kui ka sotsiaalselt hõlmamatu ohtu kogu kollektiivile. Kollektiiv ning kollektiivi kuulumine on ümbritseva mõistmisele tähendust loov põhilähtekoht. Nii nagu kuhugi kuulumine, eeldab ka uskumine mingite piiride aktsepteerimist, enese asetamist nende piiride sisse. Juba paljuviidatud uurijad Mary Douglas, Laura Stark jt käsitlevad ühiskonda kui inimkeha mudelil põhinevat skeemi. Inimese jaoks on ja jääb tema esmaseks tajupiiriks tema enese keha ning sellelt lähtuvad ka kõik kirjeldusviisid, millega on võimalik seletada piiritletud süsteeme. Keha kontseptsioon ning kehaline praktika produtseerib sotsiaalset mälu. (Douglas 2002:142, Stark 2006:147)

Piiri tõmbamine või selle tajumine tähendab iseenesestmõistetavalt vähemalt kahte erisust – üheltpoolt võib selleks olla skaala püha–mittepüha, mitmesugustes ühiseluvormides sagedamini aga eristus meie–nemad, sotsiaalne–mittesotsiaalne, kodune–võõras. Seega on keha piirid sagedasti eristamatud kollektiivi piiridest, mis mingitel hetkedel ja tingimustes on eriti haavatavad ning mida peab erilise hoolega valvama. Keha piiridel on seos omasusetajuga, millega tunnetatakse oma kodust ringi.

Pärimuses ei kajastu enamasti inimeste individuaalsed otsustused. Ühiskonnakorraldus, mis peegeldab maailmataju, on kollektiivne, seega on niiöelda agendiks inimrühm, pere, majapidamine, küla jne. Olgugi, et nähtusega puutub kokku üksikisik, ei ole ta oma kogemuses tegelikult üksi. Kui ta määratleb tagajärje, teeb sellest järelduse, on ta juba sidunud end kollektiiviga. Samasugust kollektiivi-, traditsiooni- ning ühiskonnasidusust on Madis Arukask pärimust keskmesse seades nimetanud folkloorseks etteantuseks: “Folklooritekstidesse talletatud informatsioon toimis kultuurilise alltekstina, testamendina, millest kultuuriliselt seotud inimesel sisuliselt puudus võimalus välja murda. Folkloorse etteantuse piirides toimus inimese sotsialiseerumine, stabiliseerumine, elukogemuse akumulimine ja seedimine ning lõpuks selle edastamine. Folkloorne etteantus üksikisiku lõikes oli hädavajalik kogu sootsiumi reeglistatud kooseksisteerimiseks ning seeläbi anarhia ja kaose vältimiseks.” (Arukask 2000: 97–98)

Kahtlemata kajastab laiem pärimus inimestevahelisi suhteid sama palju kui üksikisiku ja kollektiivi ning ühiskonna vahelisi. Inimene jääb ka kollektiivi sees kindlates rollides olevaks, mis tal on täita ühiskonna edukaks eksisteerimiseks. Iseasi on, kui suur osa on individuaalsetel otsustustel nende rollide määratlustes ning kujundamises. Nagu eelmises peatükis kirjeldatud, tingis just tihedate rollisuhete olemasolu grupi sees inimese, st kollektiivi kergesti haavatavuse, avatuse sees- ja väljaspoolsele.

Niisiis on inimene nende suhete kaudu kollektiivi esindaja, kollektiivi peegeldaja ning mitte ei koge “omal nahal” midagi objektiivset, vaid kogeb suhet, mis on omistatud objektiivsetele ilmingutele. Nende kogemuste kaudu arutletakse ning säilitatakse ettekujutust maailmas toimivatest jõupooltest. Nii haiguse ennetamises, haigestumises kui selle ravimisrituaalides võime näha sotsiaalsete suhete rakendamist. Suhetele antakse alati nähtav vorm, neid ei väljendata mitte tundmise ega teadvustamise, vaid tegutsemise kaudu. Kultuuris toimib see füüsilise keha aktiivsel osalusel ning väljendatakse metafooride kaudu.

Kollektiivsuse kajastused maa-aluste pärimuses saavad ilmsiks peamiselt nii-öelda tagurpidi, maastiku, looduse kaudu – selle kaudu, mis jääb inimkollektiivist väljapoole, mis sunnib inimkollektiivi ennast tunnetama ning määratlema. Asustusajaloolisest vaatepunktist lähtuvalt on piiride kinnistamine kogukonna ja sellest väljaspoolasetseva vahel seotud ka surnute matmisega. Pühad kohad looduses tekkisid koos paikse asustusega, kui surnuid hakati matma väljapoole asulaid selleks spetsiaalselt eraldatud kohtadesse. Teiselt poolt muutusid just seesugused pühad kohad üheks asustuse kinnistamise ning keskkonna kodustamise vahendiks. (Lang 2005:14) See ei ole vaid maa-aluste pärimusele iseloomulik. Inimesed kasutavad kultuuris käibivaid vaimseid mustreid, eeskujusid ning analoogiaid, neid samal ajal kinnitades ning nende üle polemiseerides. Laura Stark näeb piiridel toimuvat infovahetust kahte eesmärki täitvana. Üheltpoolt on rituaalid need, mis tugevdavad kogukonna piire, et kontrollida suhtlust väljaspoolsega, teisalt aga, et suhelda väljaspoolsega eesmärgil seda ühiskonnaga taasühendada rituaalidega kontrollitud viisil. Mõlemal juhul on rituaali eesmärgiks säilitada piire või arutleda nende teemal. (Stark 2002: 71) Sest rituaalid ei märgi mitte üksnes inimelu sõlmpunkte, vaid kõiki üleminekuid, milles sisaldub tähtsat sotsiaalset kurssi muutev piir. (Anttonen 1996: 92) Sääraseks sotsiaalse kursi muutuseks on ka ruumis käitumine, mis vajab uue

olukorraga kohanemiseks rituaale enese eel ning järel, et aidata inimesel olla ennast kaotamata ümbritsevaga kontrollitavas kontaktis.

Maa-alused – nii nagu ka teised mütoloogilised haigused – pärinevad üldjuhul väljastpool kollektiivi tunnetatud piire. Lendva puhul ei pärine selle saatja kunagi oma majapidamisest, metsas eksitaja peale sattumine leiab taas aset koduringist väljaspool, maa-alustelt pärinevad haigused tabavad end hooletusse jätnud või ettevaatamatult käituvat inimest. Maa-aluste puhul tajub üksikisik oma nahal kahe jõupoole suhteid. Kuna suhe, seda loov tunnetus ning toetav traditsioon on kollektiivselt ette antud, ei esinda inimene kokkupuutes alati mitte individuaalseid hinnanguid ega otsuseid, vaid kollektiivi. Seega puudutab maa-aluste haigus eelkõige kollektiivi piire.

3.3. Piirid maastikul. Ruumi skaala. Elu skaala

Maa-aluste haigustraditsioonis kajastunud kollektiiv–loodus–inimkeha kolmikjaotuses on tähelepanuväärne roll ka maastikul. Samaväärne hulk kui kohamääratluseta teateid, millest eespool juttu, leidub ka haigestumist ruumi või suunaga siduvaid teateid. Paralleelselt haiguse määratlemata päritolule tõusevad esile kindlad haigestavad kohad. Kui vaadelda maa-aluste pärimust ruumiga siduvaid märksõnu, torkab silma, et teadetes, kus esineb viide haiguse päritolule mingist kindlast kohast, lokaliseeruvad kohad majapidamises või majapidamist ümbritsevas ruumis suhteliselt kindla mustri kohaselt piirialadele.

Need kaks tähelepanekut ei pruugi teineteisega vastuolus olla, kuna loomulik liikumine ning tegutsemine maapinnal on sedavõrd laia eluringi hõlmav. Teisalt sisaldab maa-aluste pärimus laialdaselt motiive, liitumisi ning järeltõlki, mis kõik ning kõikjal ei ole olnud traditsiooni tundjate jaoks aktuaalsed. Omamoodi on need kaks tähelepanekut aga ühe situatsiooni kaks erinevat tahku. Sest nii nagu maapind on iseenesest kõikjal viibiv, on paratamatu ka inimese kokkupuude maapinnaga just nimelt piirialadel. Istutakse ikka tee, heinamaa või kraavi äärde, end pestakse kaldal. Ravis on aga silmatorkavalt tähtsal kohal aia- ning mättaalused, mõningatel puhkudel on suund täpsustatud põhjakaarega, põhjapoolse tuulega, aiaga või aia tugiteivastega, ristteega või aedade kokkupuutekohaga.

Jutustajal olnud kord tüdruk (teenija), kellele ei tea kust suured paisetaolised "mürakad" kasvand ihu päale (sinised kupud, kuid pääd mitte mädased). Siis ohutet järgmiselt: võetud näpuga mulda üheksast mutimulla hunikust, muld segatud veega, millega ihu pestud. Pärast pesemist vesi kallatud (toast põhja poole minnes) üheksa tugiteiva alla.

(Juures joonis tugiteivastest)

ERA II 7, 14 (14) < Märjamaa khk, Kõrvetaga k < Lihula khk – Richard Viidebaum < Marie Nessel, s 1854 (1928).

Maaliste arstimisviis: kohalt, kust istumisest või üldse puutumisest maalised saadud, tuleb lõigata kolm kolmenurgelist mätast ja vajutada nendega maaliste kohta. Vajutada hõbesõrmusega üle, teha vastupäeva ring ümber. Hõõruda tulevat ka vastapäeva. Kord olnud jutustaja oma talu sulasega vara kevadel kraavi kaevamas. Istunud kraavipervele puhkama ja peagi olnud (juba teisel päeval) punane nael kõhul. Teinud aga nii, nagu juhatatud ja kohe olnud maaline kadunud.

ERA II 7, 622/3 (11) < Äksi khk, Vesneri v, Kobratu k, Uus-Otsa t – Eduard Treu < Tõnis Käämer (1928).

Meil rehetas redeli taga maa-alused täksisid. Üks kaltsuaaja õpetas, et sinna peab ikka soola viskama. Me siis viskasime ikka soola sinna nurka, enne kui pesema läksime.

Pesin kord oma last seal nurgas. Laps läks maa-aluseid täis. Suured plakid olid ihul, viimaks lõi silma. Sain ühelt eidelt varult rohtu. See eit elas Nissi kiriku juures ja oli kuulus tark. Ta ütles mulle rohtu andes: "Sa oled noor inimene, aga lähed nurka oma last pesema! On sul aru peas?! Pese keset põrandat. Seal nurgas on ju maa-alused."

Ma pesin pärast ikka keset põrandat, ennast ja oma lapsi.

Üks teine naine läks ka ennast sinna nurka pesema, sai samuti plaksu külge, oli üleni maa-aluseid täis.

ERA II 20, 141/2 (5) < Hageri khk, Kernu v, Ruila vanadekodu < Keila khk, Saue v, Ääsma k – Rudolf Põldmäe < Mari Tammerit, 72 a (1929).

Maa-aluseid (kupulist nahahaigust, umbes kui nõgese kõrvetus), mis pidid olema nakatud kohtadelt, kust "maa hingab", arstis minu ema, luges kahtlastel kohtadel - toa seinte lähedal õues, et "maaisandad ja maaemandid ning maa noored neitsid..." isi kraapides noaga, kas vanalt hõberublalt ehk hõbesõlelt sinna "hõbevalget". Harilikult tehti seda tava õhtuhämaruses.

RKM II 11, 11 (2) < Paide khk ja v – Otto Viide < Ann Viidebaum (1947).

Et avada ruumi ning sootsiumi omavahelisi suhteid, mis peegelduvad nimelt maa-aluste pärimuses, on otstarbekas järgida käsitusviisi, kus teema juurde asutakse inimese enesekesksusest lähtuvalt vaatluspunktilt – kehast ning keelest. Veikko Anttonen on alustanud oma panoraamset vaadet pühaduse mõistele just keelelise väljenduse vaatlusest, mis tekib inimmeeltes kehalistele tajudele tuginedes ning loob ja kinnistab maailma mõistmisele aluseks olevat kava. Alati, kui kaks eri mõistepiiri kuuluvat nähtust liituvad, kus ühe abil tuleb esile teise tähendusala, kasutab inimene ebateadlikult metafoorseid või metonüümilisi väljendusvahendeid. Metafoorne

väljendus ei tule sellest, et seostamatutel asjadel on ühine tähistaja, vaid nende side põhineb ettekujutusel ning konnotatiivsetel tähistajatel. Metafooride kaudu luuakse igapäevaseid tähendusseoseid inimese füüsilise kogemuse ning kultuuris ja usundis käibivate mõistete vahele. Seega metafoor loob nii tähistaja kui tähenduse, mis aitab siirduda ühest mõistepiirist teise. Metafoorid on sümbolite keelelised väljendused, mille kaudu luuakse müütilisele teispoolele sisu. (Anttonen 1996: 31–32) Teispoole "sisu" inimesele mõistetavates kategooriates väljendub konkreetsete ilmutuskujude või tegutsemise kaudu, mis omakorda väljendab metafoorikeeles suhet, milles inimene või inimühiskond ümbritsevana asetseb.

Maa-aluste pärimuses suhtleb inimene oma keha kaudu välise ruumiga, loodusliku keskkonnaga, ning suhet sellesse ei kanna mitte inimesed personaalselt, vaid rituaalid ning tavad, millega inimene on seotud ning ühendatud ühiskonda. Pole tähtis, mida inimene mõtleb või tunneb, vaid see, mida ta teeb. Suhe väljendub konkreetsetes tegutsemistes. Peab silmas pidama, et tegutsejaks pole pärimuses enamasti inimene üksinda. Inimene oma ettevaatamatusega või teadliku tegutsemisega võib olla küll sündmuste katalüsaatoriks, kuid samavõrra aktiivne on inimest või inimühiskonda ümbritsev looduslik või müütiline foon. Seega suhe, mida väljendavad käitumisjuhised, on piiripooluste vahel vastastikku aktiivne, suuremal või vähemal määral teadvustatud ning rituaalidega reguleeritud.

Ka tajutud teistsugusus, pühadus (olgu, et sakraalses tähenduses ei ole pühaduse mõiste kasutamine maa-aluste kontekstis päriselt kohane) ei ole miski iseseisev, ühiskonnast väljaspool asetsev ning objektiivne kategooria. Selle eristamine põhineb piiril, millele ühiskond loob mõistmise ja käitumise normid. Piiri tõmbamine või selle tajumine eeldab iseenesestmõistetavalt vähemalt kahte poolust: üheltpoolt võib selleks olla skaala püha-mittepüha, mitmesugustes ühiseluvormides aga sagedamini eristus meie-nemad, sotsiaalne-mittesotsiaalne, kodune-võõras. Kui, eelnevat arvesse võttes, on piiritähised inimteadvuses üheltpoolt sotsiaalset laadi, liitub kehatajust lähtuvatele väljendusallustele lisaks ka ümbritsevat ruumi tajuv ning korrastav püüd. Eelkristlikud pühatraditsioonid rõhutavad topograafiat ja kohanimesid. (Anttonen 1992: 2529)

Kui tuua sisse maa-aluste traditsioonis mitte küll valdav, kuid siiski tugevalt esindatud mütoloogiline poolus, leiab sealtki piiritõmbamiseks vajalikke erisusi. Levinud motiiviks on maa-aluste seostamine tiksuva häälega looduses või majapidamises. Sellised motiivid nagu maa-alused sepad, maasse maetud surnud ning

haiguspärimus esinevad kord üksteisest eraldi, kord võimaluse, kord reeglina üksteisega põimunult, kuid enamasti ruumisidusana, andes konkreetsetes kohtades oma kohalolust teada tiksuva häälega. Alati ei pruugi nende lepituseks vaja minna ohvrit ega järgne kokkupuutumise tagajärjena tingimata ka haigestumist, kuid tiksum hää l toob esile piirid mitmes mõttes. Ühtlasi näitlikustab see varemkäsitletud objektiivse ning usundilise maailma kokkupuutel tekkivaid metafoorseid üleminekuid ning seoseid. Tiksumat häält seinas tekitavad mitmed putukad (rahvapärase nimetusega puukoi, majasikk, toonesep, raudsepp), kes selle häälega vastassugupoolele oma asukohast teada annavad ning kelle vastsed oma elukeskkonnaks ning toiduks niisket puitu vajavad. Lisaks seosele sumutega ning surma ennustamisega näitab toonesepa elupaik maja füüsilisi piire. Maa-aluste pärimuses võib näha tiksuval häälel seost piiri tähistamisega. Piiril viibimise kogemuseks on teadlikel inimestel kasutada preventiivse vahendina sülg või loitsusõnad, ebateadlikel aga hilisem lepitusohver või raviprotseduur.

Maa-alused (haigus) tulevad maa hingamisest. Maa all elavad inimesed. Ahju seest on kuulda, kuidas üks teeb tiks-tiks. Selle kohta öeldi, et maa-alused kehavad. Nad elasid ahju all, seina sees neid küll ei olnud.

ERA II 20, 322 (1) < Jüri khk, Rae v, Vaida k, Kolga t < Jüri khk, Rae v, Aruvalla kõrts – Rudolf Põldmäe < Kristjan Hannibal, 78 a (1929).

Niisuguste reeglitega on reguleeritud kokkupuutepiirid nii puhta kui ebapuhtaga. Veikko Anttonen refereerib William Robertson Smithi seisukohti Heebrea jumalate uurimisel: “Püha koht on jumala aktiivse võimu ning domineerimise ala, millel on kindlad piirid. See võib olla jumala asupaik või kodu. Kohad looduses, ajaperioodid, nähtused, inimesed ja loomad said pühaduse määra selle järgi, mil määral neil nähti olevat suhet jumalaga.” Samas on toodud William Robertson Smithi teine seisukoht, mis pöörab tähelepanu pühadusekäsitlusele, mis lähtub paiksete põllupidajate maailmanägemisest: “Kui viljakandev maa on jumala kohalolu tunnistav ning tõestav territoorium, siis eemalasuv, asustamata ala oli deemonite ning üleloomulike olendite pärusmaa. Nad eristusid jumalatest sellega, et inimestel ei olnud nendega suhet.” (Anttonen 1996: 42–43). Olgugi, et maa-aluste traditsioonis on kristliku demonoloogia peegeldusi üle-eestiliselt levinud inglite taevast alla viskamise motiivi näol, kellest nõnda said metsa, maa ning vetevaimud, ravimisrituaalides kasutatav ristimärk ning muud kristlikud atribuudid, kannab haritav-sellest välja jääv maa-ala eelkõige sotsiaalse eristuse tähendust.

Meieni on jõudnud eelkõige põlluharijate pärimus, kelle positsioon pideva maastiku ümberkujundajana seadis iseeneses kaks poolust vastasseisu. Inimene soovib loodust enese käe järgi muuta, kuid loodus oma loomulikkust taastavas jõus ei too alati loodetud tulu. Samas on väljaspool kogukonna piire eksisteerivad jõud üheltpoolt küll tihti hoomamatud, kuid siiski pidevas inimpüüriridesse sissetungimisihas.

Veikko Anttonen on vaadelnud piiride määratluses toimuvaid protsesse diakrooniliselt. Mittepaiksete inimeste kultuuris ühtib mina-territoorium keha piiridega nii inimeste kui loomade puhul. Paiksete inimeste kultuuris sai viljakandev maa asjade mõõdupuuks, haritud maa sotsiaalselt hõlmatu tähenduse. Ühtlasi sugenesid kultuuri vertikaalsed sümbolid – taeva olulisus põlluviljakuse tagajana, soojus, valgus, vesi lõid kasvamise suunaks taeva. Maapind eksisteerib selle vastandina. (Anttonen 1996: 95) Nii nagu looduseski, ei ole selles opositsioonis paigalseisu, rahu muudmoodi lootust saavutada, kui kokkulepete, piiride tugevdamise ning kaitsmise kaudu.

Lisaks geograafilisele piiritajule leiabki maa-aluste traditsioonist hulga seoseid surnutega. Seosed nahahaiguse ning maha maetud surnute vahel ei ole alati otsesed, pigem paralleelsed, mõnedes teadetes assotsieerudes, enamjaolt aga siiski eraldiasetsevaks jäädes. Oskar Looitsa külminga-pärimuse käsitlest võib leida paralleele nii eksitaja vaimu kui maast hakanud haigustega. Külminga põhjustatud haigus on enamasti määratlemata sümptomitega, seega see võib saada diagnoosi mis tahes terviserikke korral, mis saadud muuhulgas külmast tuulest või õhust üldisemalt. “Sageli külming pole muud midagi kui ainult külm tuuleõhk, mis tuleb inimesele vahest vastu, ja sellest inimene jääbki haigeks” E 25528 < Kihelkonna > Kkjad 81 Looits 1998: 78 (II).

Paralleele võib leida ka ravivõtetes. Ravivõtted on sarnased, sageli kasutatakse samu taimi mitmete haiguste ravil.

“Niisuguse haiguse vastu pruugitakse Külminga rohtusid, mis metsades kasvavad: tuuakse Külminga rohu õilmid, keedetakse ära ja selle veega pestakse haigeid olevaid liikmeid, kas käsa ehk jalgu, millel Külminga haigus on, – siis pidada haigus ära kaduma” E 27619 < Valjala = Looits 1998: 79 (II).

“Külminga rohud on kõige haiguste vastu häd, olgu kas maast saanud, tuulest tulnud ehk halva jälgede päale satunud, ka jalgade paistetuse vastu on ta häd, kui seda rohtu keedetakse ja haigele juua antakse.” H III 25, 238 (208) < Valjala = Looits 1998: (II) 79.

Loorits on oma uurimuses toodud näidete varal pidanud külmkingaks eelkõige ebapuhaste surnute hingesid, kodukäijaid. Et kujutlust külmkingast ning külmkinga rajale sattumisest ning sellest tulenevatest tagajärgedest (eksimine, haigus) seob endaga nii halltõve ehk viluhaiguse-pärimust ning eksitaja-motiivistikku, võib pidada siin maa-aluseidki selle pärimuse hulka kuuluvaks, mis on tekkinud elavate ning surnutevahelisel vastandusel või surnukultusel, nagu seda enamasti nimetatakse.

Andra Veidemann on toonud välja asjaolu, et just Saare- ning Muhumaal on siduvaks lüliks surnute, maa-aluste ning külmkinga vahel putukad, kelle peale astudes või kelle rajale sattudes võis maa-alustesse haigestuda. Sellega juhib ta tähelepanu Looritsa siirdhinge-teooriale, mille kohaselt rahva kujutluses siirduvad surnute hinged teistesse kehadesse ja elavad edasi looma, linnu, putuka või mõne muu olendina. (Veidemann 1990: 92). Kuigi seostejada oleks loogiline, ei anna materjal selleks piisavat toetust ning sellesuunaliste piiride või piiriületajate rolli omistamine ussidele-putukatele jääks liialt oletuslikuks. Kusagilt pärinevad haigused, nii nagu Looritsa poolt toodud näidetes, markeerivad siiski üldisi jõupiirkondi, opositsioone, millest maapealne (= elav) ning maa-alune (= surnud), on kindlasti üks kesksemaid. Olgugi paralleelid ning seosed teiste teemavaldkondadega huvitavad, leidub maa-alusteks nimetatutegi seast mitmeid viiteid surnutele.

"Maast hakand" või "maast hingatud", nii nimetatavat haigust, mis hakkab maast (maalused). Kui sinna on maetud "kedagist" nagu mõni "äkilise surmaga" loom, siis säält kohalt hakkab haigust.

ERA II 12, 405/6 (25) < Simuna khk, Salla k < Palamuse khk – Richard Viidebaum < Mari Veelman, s. 1873 (1929).

Maa-aluse sepad seinas tõksuvad. Ennustavad surma. Kui jutustajal tütar ära surnud, siis nad ka tõksund.

ERA II 13, 432 (72) < Simuna khk, Paasvere v, Muuga k, Pakkade t – Richard Viidebaum < Mihkel Kaevalt, 74 a (1929).

Tunnuslik on tiksuv hääl, millega seostub maa-aluste vaimude kohalolu. Toonesepa tiksumine on nõnda nii surma ennustav kui selle ligidust märkiv asjaolu. Sealjuures võib vaadeldud materjalis leida vaid üksikuid teateid, kus haigust seostatakse otseselt maa alla maetud surnutega. Sagedamini on selle ahela vahelüliks ikkagi toonesepa tiksumine, millel on laiemad seosed surmaga.

Nagu varem öeldud, on maapind sedavõrd totaalselt inimesesse puutuv, et sellega liituvad seosed on motiividelt üsnagi laiad ning üksteisega kord juhuslikumalt,

kord seaduspärasemalt liitunud. Sama võib loomulikult ütelda kõige surmasse puutuva kohta, mis ka naaberaladel sarnase mehhanismiga nähtusi on põhjustanud. Soomes on tuntud uskumus, et paljajalu kalmistul käimisest võib saada *maisto-* nimelise naha haiguse või hakkavad jalad niisama valutama. (Veidemann 1990: 93) Kalmistust risti ette löömata möödudes võis Karjalas saada mitmesuguseid haigusi. Sama haigus võis pärineda mitmelt poolt ümbrusest, mida siis päritolu järgi nimetati kas maa-, tuule, kalmu- või koguni kiriku-*nenä*'ks. (Stark-Arola 1999: 94) Liivis seob surnuid ning haigust külminga (kümnekinga) nägemine või tema jälgedele sattumine (Loorits 1998 (II): 62). Vaadeldud materjalist ei leia maa-aluste seoseid surnutega nii palju, et neid kahte motiivi võiks sõltuvusseosesse asetada. Samal arvamusel on ka Mall Hiimäe, kes arvab, et animatistlik-animistlik arusaam maa hingusest ning sellesse kätketud haigestavast toimest *resp.* väest on võinud tekkida ning püsida ka iseseisvana. (Hiimäe 2007: 400)

Seega omab haigustraditsioon väga olulist rolli piirikatkestuste tajumisel, olgu need siis geograafilis-sotsiaalsed või eluringi puudutavad. Katkestuste eesmärgiks on nendesamade piiride teadvustamine ning tugevdamine. Mütoloogiliste haiguste taga on võimalik näha üheltpoolt konkreetseid käitumisjuhiseid reaalsel maastikukaardil, teisalt aga realiseerivad need juhised inimese enesemääratlust vaimsel maastikul.

Piirid maastikul kuuluvad lahutamatuna kolmikusse inimkeha–sootsium–loodus. Maastiku või haigestumist füüsilise keskkonnana tõusevad esile mitmesugused marginaalid: tagused, alused, ääred, mida tähistab küll tiksuv häälmajaseintes, aga ka looduslikud lohud, augud. Üheltpoolt on selline määratlus inimese maapinnal liikumisele paratamatult omane, teisalt tõstavad äärealad sotsiaalses plaanis esile ka põllupidaja koduringi-geograafia. Siiski, teadete arvulist hulka vaadeldes võib rõhuasetust näha rohkem sotsiaalsel kui ruumilisel üleminekuskaalal. Kuid nii, nagu on ühes nähtuses peaaegu eraldamatud keha-, ühiskonna- ning maastikupiirid, on ebaõiglane tõsta esile ka üht piiri teisest. Maastikupiirid, mis on maa-aluste pärimuses tajutavad, pööravad tähelepanu põllupidaja ruumikäsitusele, kus nii füüsiliseks kui sotsiaalseks keskmeks on haritud maa, majapidamine. Sama totaalselt, nagu ruum inimese ümber, mõjutab elusa inimese mõtteruumi paratamatu piiritähis – surm. Toonesepa tiksumine majaseinas seob surnute ning surma lähedust maa-aluste kujutelmaga. Loodusmaastikul asuvatel arvatavatel matusepaikadel on samuti mõningatel puhkudel haigestav toime. Kõik see väljendab paikse, end majapidamisega identifitseeriva inimese ruumikäsitlust.

3.4. Kokkuvõtvalt piiridest

Võib ütelda, et piiriproblemaatika ei ole keskne teema mitte üksnes maa-aluste pärimuses, vaid ka usundis laiemalt, kuna uskumine iseenesest eeldab mingite piiride ning raamistike aktsepteerimist. Selle pärimuse vaatlusel selgub, et raamid, mis peegelduvad maa-aluste pärimuses, lähtuvad vastavuses usundiuurijate kontseptsioonidega metafoorsest maailmanägemisest, mille kaudu inimene “tõlgib” abstraktseid kategooriaid igapäevastesse käitumisjuhistesse ning arusaamadesse. Siingi kajastavad konkreetset ettekirjutused ning tegutsemisjuhised suhteid ning suhtumisi. Ühelt poolt on metafoorse väljenduse aluseks inimese kehataju, mis esmasena seab aluseks ühelt poolt piiritaju sees- ja väljaspoolse vahele, teisalt mõjutab kogu kollektiivi tajumist ühtse sotsiaalse kehana. Sootsiumi-keha tuleb maa-aluste pärimuses esile sel puhul, kui vaadelda piire erineval tasandil, lahutamata indiviidi kollektiivist, kollektiivi teda ümbritsevast loodusmaastikust. Inimene kogeb oma keha selle piiride kaudu, mis on maagilise kaitseta küll kergesti läbistatavad, kuid samuti on inimesel võime suunata oma kehajõudu või -vaimu väljapoole oma füüsilisi piire endale teed rajama või kokkuleppeid saavutama. Paikne inimene samastab end kollektiiviga, mida ta esindab, selleks on pere, majapidamine, küla, laiemalt võttes – sotsiaalselt hõlmatud ala, elavate koduring. Sellele vastandub loodus pidevas sissetungivas, ennast taastavas, metsikus jõus, ning surma ning surnute reeglistatud, kuid siiski sageli irratsionaalne kohalolu. Elavatele vastanduvad surnud. Kohti, kust maa-alused pärinesid, ei saanud alati enne haigestumist kindlaks määrata, need tulid esile inimese toimumisviiside kaudu olukorras, mil inimene unustas ennast rituaalidega kaitsta. Seega võib ütelda, et inimesed määrasid haigestavad kohad ise. Teisalt on nimetatud aga ka konkreetseid piirkondi, mis seostuvad ruumiliste marginaalidega: äärtega, tagustega, alustega, samuti häältega või aukudega. Nii et maa-aluste traditsioonis võib näha peegeldusi inimese mentaalse kaardistiku paigutumisest tema füüsilisse ümbrusesse, mis saab võimalikuks vaid pideva piiridetajuga nii haigestumise ennetamises kui selle hilisemas ravis. Rituaalid kontrollivad piiridel toimuvat suhtlust eesmärgiga säilitada maailmas tasakaal ning kord. Sotsiaalsed ning füüsilised piirid on sel puhul üksteisest lahutatud.

4. MAA-ALUSTE RAVI

Maa-aluste käsitlemisel tuleb tunnistada pidevat kimbatust uurimisainese määratlusele. Üheltpoolt tingib selle variantiderohke materjal, teisalt kandiski maa-aluste nimetus mitut tähendust, mis arvatavasti sageli just nimekuju tõttu liitumisi ning assotsiatsioone tekitas. Hinnanguliselt 1/3 teadetest käsitleb maa-aluseid kui nahahaigust, esitamata haiguse ravist või kirjeldustest väljapoole ulatuvaid seoseid. Osalt on need seosed lihtsad tekkima ravivõtete vaatlusel, leidub aga siiski hulgaliselt tekste rahvabotaanikast, ning -meditsiinist, mis sisaldavad keeldu, kuid keskenduvad peamiselt siiski abisaamisele nahahaiguste vastu. Seos sagedasti esinevate kergete nahahaigustega on aidanud säilitada mitmeid mütoloogilisi viiteid selle pärimuse raames.

Olgugi, et osa teadetest keskendub ravivõtete kirjeldamisele, tekib teatud kõhklusi nende väljasõelumisel üldisest teadetevoost, uurijale kasutada olevast materjalikogust. Loomulikult ei saa me arhiivi talletatus alati taastada seda, kus lõpevad informandi teadmised. Kõhklused tekivad siiski rahvameditsiini vaatlusel iseeneses. Küllap mängib siin oma osa ettekujutus kaasaegsest koolimeditsiinist, mis eksisteerib objektiivse loodusteadusena, eraldades inimest tema psühho-, sotsio- ja kultuuritervikust. Meditsiin traditsioonilises mõttes ehk rahvameditsiin on oma võtetelt ning vahenditelt võrdselt nii loodusteaduse (farmakoloogia) kui kultuurisidus.

Samale kimbatusele on Andra Veidemann pisut teise nurga alt lähenenud: “Traditsionaalsetest kultuuridest, mis esindavad või kannavad kollektiivset teadvust, puudub teadmiste süsteemil enesepeegeldus, metatasand. Rahvameditsiini ei erista koolimeditsiinist mitte see, et üks on teisest primitiivsem ja abitum. Me teame, et rahvameditsiinis tuntakse taimede niisuguseid omadusi, mida nüüdisteadus ei tunne, et rahvameditsiinis on arenenud haiguste ning nende ravimisviiside klassifikatsioon, nagu see on koolimeditsiiniski. Kuid rahvameditsiini lahutab koolimeditsiinist teadmiste puudumine klassifitseerimise reeglitest ja sellest, et reaalsust võib klassifitseerida ning seletada mitmel eri viisil. Ja nii on see kõigis “etnoteadustes”. Selle sügavam põhjus on asjaolu, et müüdilises mõtlemises on asja või nähtuse nimi (tähendus) ja nähtus ise üks ja seesama.” (Veidemann 1987: 966)

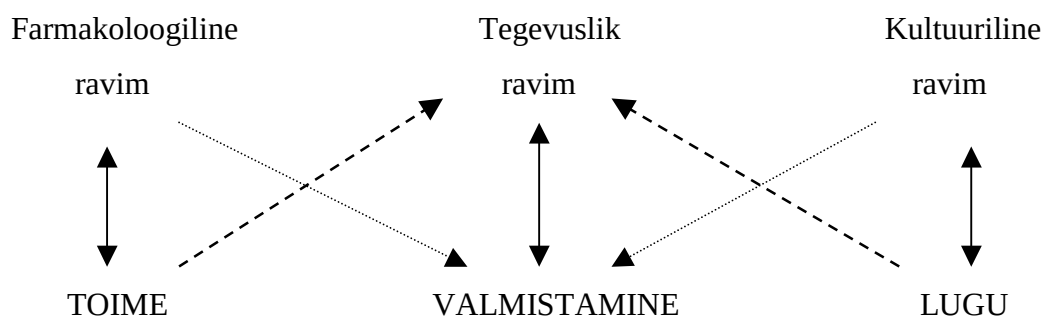
See osutus põhjendab osaliselt tänapäeva folkloriste üha nurisema panevat kontekstitühjust, mis pärimusteadete kirjapanekutes valitseb. Põhjusteks on niisiis

kaasajast erinevad kultuuri eneseanalüüsi võtted, ehk see metatasand, refleksioon, mis kaasajal esineb mitmetes üksteist mitte välistavates vormides nagu vaatlused “erineva nurga alt”, “erinevatelt alustelt”, “erinevates kontekstides”. Säärane kaasaegses mõistes kontekstitühjus soodustab rahvameditsiini vaatlusi sarnaselt koolimeditsiinilikult objektiivsete käsitlustega, olgugi, et materjal ning kategooriad on rahvameditsiini puhul oluliselt mitmekülgsemad ning seosterikkamad.

Kui tulla tagasi selle pealtäha puuduva metatasandi juurde, siis traditsioonilises kultuuris oli eneseanalüüsi kandjaks muistend. Seega lähtuvad rahvameditsiinalased teated muistenditega samadelt alustelt ning täiendavad seda kompleksi üheltpoolt pärimuse tundja jaoks reaalse väljapääsuga füüsiliselt piinavast situatsioonist, teisalt näeb uurija nendes teadetes sedasama eneserefleksiooni, metatasandit, mida need teated ühtaegu vahendavad ning tähistavad.

Maa-aluste haiguspraktikas esineb ravimites ning ravivõtetes erinevaid suundi nii materjalide käsitlemisel kui haiguse asetamises argise–mütoloogilisuse skaalale. Rahvameditsiinis peegelduvad ükskõik millisel tasandil ettekujutused loodusest, usundist, kirjasõna vahendusel levinud teadmistest ning inimese võimetest enesega toimuvat kontrollida ning suunata. Seega ei ava mistahes ühetasandilised vaatlused materjali täielikult.

Renata Sõukand on võtnud kokku rahvapäraste ravimite erinevad tasandid ning nendevahelised seosed järgnevasse skeemi:

Tabelis on toodud kolme ravimitüübi seosed positsiooniga kultuuris (lugu), farmakoloogilise toime (toime) ja valmistamise viisiga (valmistamine). Pidev joon tähistab otsest ja tugevat seost, katkendlik joon abistavat seost ja punktueeritud joon võimalikku, kuid mitteolulist seost. (Sõukand 2005: 76)

Esitatud skeemis on hästi välja toodud rahvaravimite erinevad tasandid, vaielda võib nendevaheliste seoste hierarhiaga, mis erinevate teemade raames võivad

oma rõhuasetust muuta. Just seoste eristamine ning eraldamine üksteisest ei pruugi alati olla võimalik ning otstarbekas, mida autor ka ise viidatud artiklis on maininud.

4.1. Taimed maa-aluste ravis

Taimi, millega seostatakse maast pärineva haiguse ravi, on rahvabotaanika andmebaasi “Herba” andmetel kakskümmend üheksa. Neist mitmed on sama liigi erinevad nimevariandid või on sama nimetusega tähistatud hulka erinevaid liike. Nii tähistab näiteks nimetus “mailase rohi” kuut liiki taimi, “maa-aluserohi” kolmeteistümme liiki taimi. Harilikku maajalga (*Glechoma hederacea*) on nimetatud maa-aluserohuks, maaliseheinaks, kassirattaks. Olgugi, et maa-aluste ravis tõusevad esile mitmed maa-liiteliste nimetustega taimed, on teated taimede kasutamisest selle haiguse puhul väga erinevaid taimi puudutavad. Sageli on ka informant nimetanud ebamääraselt “mingite taimede” kasutamist, teadmata ise täpselt, mis taimedega tegemist oli.

Maavitsad, “ravas peavad olema; jälle korjavad, kellega värvivad... sealt turvade seest... Mis nad muud on, nisukesed juured. Ma olen kuulnud.”

ERA II 14, 417 < Peetri khk, Esna v, Ammuta k – Richard Viidebaum < Madli Ohmuth (1929).

Maalese heinad on ka. Ne on siniste õidega. Kohe võtab tagasi. Meil olli Eedi maalesed saand. Sis tädi võtt maalese heinu ja toppis poisil särki täis. Hommukus kadund. Kintse pääl ollid alles – puha kirju. Jälle tädi toppis püksid heinu täis ja poiss sai terves. Eks nende hädäde vastu ole Jumalast antud ka taimed ja rohud, mis sedasi maast hakkavad, aga kis neid täab alati

ERA II 124, 511/2 (14) < Viljandi khk, Viljandi v, Mustapali k, Kaasiku t – Leili Takk < Minna Volmer, 64 a. (1936).

Sagedasemad on teated maavitsadega ning maa-aluse rohtudega ravimisest. Maa-aluse rohud (niisamuti ka maavitsad, viimased siiski vähem) tähistavad mitut erinevat liiki taimi. Sageli on märksõnaks kasvamise kraavikallastel ning lillad õied. See määratlus annab botaaniliseks vasteks vereva kurereha (*Geranium sanguineum*), sookurereha (*Geranium palustre*) ning külmamailase (*Veronica chamaedrys*). Veel nimetatud kollaste õitega roomavat taime võib pidada roomavaks metsvitsaks (*Lysimachia mummularia*), mis on Ida ning Lõuna-Eestis tavalisem, samas, kui sellest piirkonnast on teateid oluliselt vähem või puuduvad need üldse. Mall Hiemäe

märgib, et orienteerumine mitmekülgses ravivahendite kogumis sai tulemuslik olla vaid taimenäidiste, mitte pelgalt kirjelduste abil. Rahvaluulekogujate sõnastatud taimetutvustused pole ses osas kuigi kõnekad. (Hiimäe 2006: 402) Sama autor viitab väljaspool Eestit tehtud uurimustele, et mailase perekonna taimedel (tuntud ka jooksjarohu nimetusega) on põletikku vähendav, kudede paranemist soodustav ning valusid leevendav toime. Kasutamisel välispidise ravivahendina on mailase droog seetõttu näidustatud pindmiste haavade, ekseemi ja soori ravis ning oma koht on sellel ka mitmesuguste nahahaiguste ja sügeluse korral. (Hiimäe 2006: 403)

Ravis kasutatud taimeliike on keedetud ning saadud vedelikuga haiget kohta niihästi pestud, kui seda sisse võetud. Kirjelduste järgi võib pidada neid taimi ravivat toimet omavateks, olgugi, et liigiline ebamäärasus lubab selle maa-aluste vastu tarvitatud taimed liigitada kultuuriliste ravimite hulka. Kultuuriliste ravimite puhul on ravimi toime oluliselt kultuuri poolt töödeldud, vahendatud ning teisendatud. (Sõukand 2005:74) Seda seisukohta toetavad teated, milles on põhjendatud teatud taimede kasutamist selle seoste tõttu maa-aluse sfääriga või mullaga.

Maa-alused on haigus. Hakkavad sealt, kuhu kuri, tema inglid ja sõjaväed kukkusid. Arstitakse maavitstega ja maaviha-juurtega. Maaviha-juured lähevad maa põhja.
ERA II 18, 473 (2) < Harju-Jaani khk, Peningi v, Kadakaotsa k, Sipelga t. < Harju-Jaani khk, Peningi v, Perila k, Mäesepa t – Rudolf Põldmäe < Kai Silberg, 85 a (1929).

Kui sulle puutundhaigus ehk maa-alused ajavad, siis võta maast üks kott kartuhvlid ülesse, keeda neid paja sees ilma pesemata kõige mullaga, vala vesi pealt ära ja pese siis selle veega haiget kohta ja see paraneb kohe.
E 27474 (8) < Narva l – Johannes Sirdnak (1896)

Kultuuriliste ravimite mõju põhineb pigem kultuurikontekstil, kuigi ka farmakoloogiline toime võib olemas olla. Ometigi on ka selles jaotuses sageli raske vahet teha, kuna juba taimede nimetuses võib peituda piisav kultuurikontekst, et vastav otsus langetada. Selle näiteks on kõik maa-liitelised taimenimetused, mis tähistavad väga erinevaid õistaimi. Renata Sõukand on nimetuse alusel assotseeruvaid ravimtaimi nimetanud nimetuslikeks ravimiteks. (Sõukand 2005: 75)

Seega jääb taimede roll maa-aluste ravis üheltpoolt liigiliselt ning farmakoloogiliselt ebamääraseks, mis kinnitab aga veelkord kultuuri ning usundi suurt osatähtsust selle haiguse kõikides etappides. Teisalt on aga farmakoloogilist mõju kultuurilisest piisavalt raske eristada, kuna kõiki taimi ning nende keemilist koostist ei

ole uuritud. Kaldun siiski arvama nimetuslike ning analoogiaseoste suuremat mõjukust ravivõtete valikul, seda enam, et samast piirkonnast on hulgaliselt kirjeid ka muul kombel arstimisest (hõbedakaabe, ravimi maassekaevamine jm). Üldisest traditsioonist ei eristu selgelt alamtraditsiooni, mis kasutaks põhimõtteliselt teiselaadilisi ravivahendeid, kui neid, mille peamiseks mõjutajaks on usund ning kultuuri kujundanud opositsioonid ning hierarhia.

Maa-aluste vastu abi saamiseks tarvitatud taimede seast eristuvad selgelt taimed, mida kasutati ravimisrituaalis, nendes on olemas selge seos haigestumiskohaga. Taimed, mille kasutamisel on keskmis tegevus, on osa ohvrast, ülekandemaagiast. Need on mitmesugused üheksat liiki osad ravimist: üheksat sorti viljaterad, üheksa puu koor. Siia võib liigitada ka üheksa kärnilise kivi või söe kasutamist, ka muud arvumaagilist toimet. Olulisem taimede/vahendite liigist on nende arv. Üheksa kui maagilise arvuga võib seostada ka üheksavägisega arstimist.

Maaluste oht. Otsitakse põllult 9 maaaluse kivi, need tehakse kuumaks ja pannakse siis vette. Sellele lisatakse 9 sütt. Kui kivid vette lastakse, siis inimene (haige) olgu otseti veenõu pääl, riie üle, et saaks auru. Kui auru tehtud, võetakse 9-t seltsi viljateri, vaotakse nendega mööda haiget ihu. Pärast viiakse kõik arstimisvahendid põhja poole aia tugiteivaste alla.

ERA II 7, 31/2 (1) < Märjamaa khk, Vaimõisa k, Tooma t – Richard Viidebaum < Madli Saalman, u. 40 a (1928).

(Maaliste puhul) Sis keedeti ühessamakoore puu vett ja panti sinna pääle; niid pidid marjapuud olema kik, nagu pihlakad ja kadakad ja.

ERA II 123, 262 (17) < Viljandi khk, Uue-Võidu v, Rootsi t – Linda Köögardal < Mari Puhu, 75 a (1936).

Viimases, küll tekstikorpuses erandlikus näites leidub lisaks maagilisele üheksale koostisosale nõue kasutada just marju kandvate puude koort. Seost siinkohal lindudega pole tekstis märgitud, kuid on siiski huvitav tuua siia kõrvale Gustav Ränga osutus lindudele kui puudest haiguse minema viijatele Euraasia rahvaste usundites. (Ränk 2000: 400-401) On võimalik, et mõnes muus kontekstis on ravimisprotseduuris olnud oluline kasutada just marju kandvaid puid, et linnud saaksid puule üle kantud haiguse minema viia ning siinses kontekstis on selle uskumuse jäljeks nõue kasutada marjapuude koort. Ränk räägib veel teisestki lähedasest joonest – nimelt on just paisete kaotamiseks neid vajutatud riidelappidega, metallehetega või söödavate ainetega ning siis need puude okste külge seotud nõnda haigust puule üle kandes. Ränk tõlgendab ka seda lindude juurdemeelitamisena.

4.2. Muud ravivõtted

Paralleelselt taimedega ravimisele on kasutatud ka mitmesuguseid maagilisi ravivõtteid, mis seovad maa-aluste haigust mitmete usundis laiemat tähendust kandvate jõupiirkondadega ning mis vääriskid iseseisvat ning lähemat vaatlust. Ka ravimisviisides ei ole midagi spetsiifiliselt maa-aluste haigusele omast. Sarnast ravi on kasutatud soolatüügaste, sammaspoolte jt nahahaigustest paranemiseks. (vt. Tupits 2004) Ave Tupits on pidanud mitmekesiste ravimisvõtete põhjuseks nende ebaefektiivsust; abi saamata on otsitud teisi võtteid haiguse parandamiseks, mis ongi suurendanud folkloorset varieeruvust. (Tupits 2004: 9)

Maagilised ravivõtted liigituksid peatüki alguses toodud skeemis tegevuslike ning kultuuriliste ravimite alla. Pööraksin enam tähelepanu tegevuslikkusele raviprotseduurides, kuivõrd tervenemise seisukohast olulisim ongi ravimiga ümber käimine. Ravimisvõtetes esineb lisaks taimedega ravimisele (leotisega pesemine, leotise joomine) kahesugust tegutsemisviisi: ohvri toomist haiguse arvatavasse päritolukohta ning selle kaudu tervenemist. Teiseks tervenemisviisiks on haigust kandva ravimi kindlasse kohta suunamine.

Ravis kasutatavate taimede puhul on seos maa-aluse sfääriga mitte totaalne, kuid siiski olemas (maaviha-juured, mis lähevad maa põhja, pesemata, mullaste kartulite kasutamine). Ülekantud tähendusseoste olemasolu tuleb esile kärniliste kivide või pahklike taimede kasutamise kaudu

Ump-maa-aluste rohtudel kasvavad munad küljes. Pahad on inimese küljes, taimel on samasugused. Keedetakse neid rohtusid ja juuakse ning kastetakse selle veega.
ERA II 19, 231 (16) < Kose khk, Ravila v, Nõmme k, Allika t – Rudolf Põldmäe < Mari Härg, s 1855 (1929).

Seos haiguse päritolukohaga on peamine ka teiste ravivõtete kasutamisel. Maa-aluste ravis kasutatavad vahendid on rahvamaagias universaalsed, laiemasse konteksti asetub see haigusfenomen ravimisvõtete kaudu.

Oskar Loorits on võtnud maagilise käitumise põhimõtted kokku järgmiselt: “Kokkupuude, ülekanne ja jäljendus seletavadki meile suurema osa tänapäeval muidu nii veidraiks võõrdunud uskumusi. Nendel põhimõtetel baseeruvad peaaegu täielikult niihästi aktiivse maagia taiad ehk rahvakeelses sõnastuses nõiduse tembud, milledega inimene välisnähtusi ise mõjustada püüab, kui ka passiivne maagia, kus inimene

välisnähjustest samul põhimõttele ainult tulevikujäreldusi ehk ennustusi teeb.” (Loorits 2000: 287) Rahvameditsiinile keskendudes on Ilmari Manninen toonud välja järgmised üldkehtivad põhimõtted: 1.) oluline osa tervenemisest on haiguse diagnoosil, selle nimetamisel; 2.) arstimisvahend peab pärinema sealt kus haiguski; 3.) arstimisvahend olgu samasugune kui haiguse sümptomid või haige koht; 4.) arstimisvahend olgu kangem kui haigus. (Manninen 1925: 453–457) Ka maa-aluste haiguse ravivõtted jäävad nende põhimõtete piiresse.

Nii nagu varasemates peatükkides kirjeldatud, on haiguse diagnoosimisel erakordselt suur roll inimese enesekontrollil. Nahahaiguse ilmunisel seostatakse see otsemaid maapinda puudutava tabu rikkumisega ning selle kaudu omistatakse diagnoos. Haigus seostatakse päritolukohaga ning see loob aluse edasisele raviprotseduurile. Seose kaudu, mida haigestunu vastavalt traditsiooni tundmisele teeb, asetuvad ka rahvameditsiinilised teated maa-aluste ravist üldisesse usundilisse konteksti ning ka nende uurimine annab paremaid tulemusi usundis käibinud jõupoolte laiemal vaatlusel.

Oskar Looritsa üldistus maagiameetodite loetelujadas on üks-üheselt jälgitav ka maa-aluste ravis. Kindlast kohast pärineva haiguse puhul on tähtsaim ravivõtte haiguse selle päritolukohta tagasi saatmine. Sel puhul võetakse haigus inimeselt ravimi kanda ning suunatakse selle päritolukohta tagasi. Kokkupuude, ülekanne ja jäljendus on meetodina jälgitav sellistes teadetes, mis kajastavad haiget kohta (või inimese pead, mis samuti Looritsa osutuses on tähtis “vitaalainen” asupaik vt Loorits 2000: 296) ravimiga puudutamist või selle ümber keerutamist, “piiramist” ning seejärel kas haiguse päritolukohta või muudesse kindlaksmääratud kohtadesse maha matmist, ristteele viimist või vastu tuult viskamist. Kokkupuute kaudu omandab ravim ühisosa haigusega, mis ka kehast eraldades selle säilitab, et ravimi maha mattes matab inimene ka oma haiguse maha.

Maa-alused kaduda ära, kui neid järgmiselt arstitakse. Võetakse tuliseid süsi, pannakse vette, selle veega tehakse ümber pea vastupäeva kolm ringi või piiret, siis pestakse selle veega haiged koht ja nägu ning käsi. Peale pesemist kallatakse vesi maha.

ERA II 31, 335 (90) < Jüri khk, Vaida v, Kolga t – Tõnu Viedemann < Kristjan Hannibal (1930).

Maaalused. Soola ja leiba pannakse, elavõbedad sisse, piiratakse kolm korda üle pea vastupäeva. Visatakse põhja poole tualde.

Minu mehel oli koa. Üks õpetand: loe üheksa toeteivast põhja poole, kolmenurgeline lapp leigatakse, piira leiva ja soolaga.

ERA II 38, 125 (38) < Hageri khk, Kohila v, Kohila vaestemaja < Hageri khk, Kohila v, Tohisoo k – Rudolf Põldmäe < Leenu Esko, 72 a (1931).

Sama toime on ristteele viimisega, kust ettevaatamatu möödakäija selle kergesti võib endale saada. See motiiv ei ole küll maa-aluste pärimuses eriti levinud, mõned viited paisete ravi kontekstis esinevad tõenäoliselt selle tõttu, et paised ning maa-alused on sümptomitelt tihti lähedased. Haiguse ristteele viimine on aga mitmetes muudes kontekstides laialt esinev motiiv.

Ravimis, millega haiget kohta puudutati või piirati, kasutati mitmesuguseid komponente. Esindades põhimõtet, et ravim peab olema tugevam kui haigus, koosnes see maagias paljukasutatud ainetest: soolast, leivast, hõbedapurust, viljateradest, punast värvi villastest lõngadest, tulesütest. Pärimus on selle koha pealt väga varieeruv, kuid variantidelt siiski ühtne. Sellest võib järeldada, et maa-aluste ravimises rakendati üldtuntud ravimisevõtteid, mis kuulusid üldisesse maagia-teadmusse ning mida rakendati vastavalt individuaalsele pärimusetundmisele. Kui kujutelma maa all tegutsevatest seppadest peetakse üldiselt germaani laenuks, siis ohverdamine elementide vaimudele on samuti Euroopas universaalne. Teistele elementidele, nagu tuulele, veele, tulele ohverdamise seas nimetab Leander Petzoldt ka leivatüki maassekaevamise motiivi jõuluajal. (Petzoldt 2003: 53)

Võib ütelda, et eriliselt väerikkad ained võtsid kokkupuute kaudu haiguse jõu endasse ning säilitades sideme inimkehas paikneva haigusega, eemaldati kehast koos ravimiga ka haigus. Kõikjalt võib leida teateid niihästi kodus ravimisest kui tarkadelt abi saamisest. Ravimiseks sobiv aeg, kui seda on nimetatud, on neljapäeva öö, õhtu, aeg ning koht, kus on võimalus olla üksinda. Millegi kaotamiseks on sobiv vanakuu aeg. Siiski ei ole aja- ning kohanõue teadetes valdav, see on tõenäoliselt taas üks laiemasse maagiatundmisse kuuluv aspekt, mida individuaalse või lokaalse teadmise ning vajalikuks pidamise kaudu on rakendatud. Olgugi, et ravis kasutatud erinevad motiivid on ülemaaliselt tuntud ning pigem individuaalsete liitumistena kasutatud, eristuvad mõned rõhuasetused ka piirkonniti. Läänemaale omane joon on ravis kasutada kärnilisi kive, üldse mainitakse kividelt ravimist Läänemaa teadetes sagedamini. Kuumaks aetud kividelt lasti haigele kohale auru, ravis kasutatud soola-leiva puru või hõbevalge viidi ohvrikivi alla või asetati sellele. Läänemaal on sagedamini seostatud haiguse päritolu ka tuulega.

Maaalused on ühed vistred. Need peavad tuulest tulema ja maast. Vanad inimesed keelasid, et mõnes kohas kivi all on pisikesed rakukesed, et sellest akkavad. Seda arstiti mitmed moodi. Kärnilised kivid tehti soojaks, pandi vette, pandi laps sinna kohta, et selle kivi aur pidi selle ära kaotama. Einapebredega suitsetadi, pandi süte peale, seda suitsu lasti lapse peale.

ERA II 62, 570/1 (66) < Kullamaa khk, Piirsalu v, Annamõisa k, Remla t – Rudolf Põldmäe < Priidik Oonemar, 83 a (1933).

Viljandimaa tekstid paistavad silma sellega, et haigust nimetatakse peale mõne erandi maalisteks. Tegu on tõenäoliselt murdekeelest tuleneva variandiga, kuid siiski võib tähele panna, et haiguse seostamine maa-aluse sfääriga ei oma nii suurt tähtsust kui mujal Eestis. On mainitud, et haigust saadi maast. Seega võib tõlgendada nimetust “maaline” ka kui maast pärinevat. Viljandimaa tekstides pälvib tähelepanu haiguse oht pesemisel, haigestutakse suurel osal juhtudest pesemisel või vee maha kallamisel.

Üle Eesti on tuntud ka sõnadega arstimist. Harilikult on vormel lühike, pöörduakse maaisa või maaema poole, et see annaks kannatajale tervise. Viljandimaa on selles osas silmapaistev, ent nii nagu haigestumisel peaaegu puudub maa-alune aspekt, esineb siin maaisa ja maaema kõrval pöördumine Maarja poole, mis mõnel puhul ka riimub sõnaga “maa”. Lisaks kasutatakse Meie isa palvet, ristimärki ning “aamenit”.

Sianst kärni, mis maast saanu aiguse, siin sii tark või arst Kariste mõisan. Sis tema õpas "valged" viskame ega nel'läbe õhtu. Õpas sõna päha, sis mis lugeme pidi. Ku laits aige üteli, et latse pesemise vii (st. vee) ahu kuha päale pannu. Sinna käsk valged kaapi ja suula visate, esi üteli man jäll' et: "Isaks, emaks, võta vastu seda valged sel nel'läpäeva õhtul ja anna X sündimise tervis jälle tagasi." Nõnda piab sis viskame, et kiigi ei näe.

ERA II 124, 175 (9) < Halliste khk, Vana-Kariste v, Kamali k, Näsa t < Halliste khk, Mõisaküla l – Leili Takk < Märt Egel, 72 a (1936).

Maalised.

Võta kolm peotäit soola ja piira ümmer kolm korda ja löö ikki rist ette. Ku päike loojas on, siis mine üks välla ja mine ükskõik kuhu ja ütle:

"Maarja, mu isake,

Maarja, mu emake,

anna Leida (nimetatakse haige inimese nime) kuldne tervis tagasi,

võta Leida häda ära!"

Loe siis issameie ära ja ära kõrva ega taha vaata.

ERA II 21, 499/500 (35) < Häädemeeste khk, Orajõe v, Treimani k < Saarde khk, Laiksaare v - Leida Lepp < Mari Sepp, 56 a. (1929).

Kui maa-aluste ravis kasutatavad vahendid olid laiemas maagias üldkasutatavad väerikkad ained, mille mõju suurendati maagilisi numbreid kasutades, siis kohad, kuhu ravim suunati, seovad seda ravimisprotseduuri enam maa-aluste-spetsiifilisse raamistikku, millest käesolevas töös rääkinud olen.

Ravim suunati haiguse päritolukohta, millega inimestel maa-aluste haiguse puhul enim seoseid tekib. Nende seoste uurimine võib avada selle usundiliselt mitmekihilise nähtuse ajalugu ning olemust.

Kasutatud tekstikogumikus leidsid 141 teksti, milles kasutati ravimismeetodina mitmesugustest ainetest koosneva ravimiga haige koha puudutamist (selle ümber piiramist) ning seejärel kindlasse kohta suunamist. Järgnev jaotus näitab kohti, millega informantidel selles tekstivalimikus haiguse päritolu seondus. Mitmetes teadetes on nimetatud erinevaid võimalusi, kuhu ravimit võis visata. Nendel puhkudel olen arvestanud motiivide esinemist. 141st tekstist koosnevas kogumikus leidsid 160 motiivi.

koht	motiivide arv
kohale, kust haigus saadud	33
mätta alla	21
vastu tuult	20
aia tugiteiba alla	17
teeristile	14
kivile	12
ilmakaarde	11
allikasse	10
tulle, ahju	9
maha	8
mujale (erinevad motiivid)	5
kokku	160

Ootuspäraselt seondub raviga enim haiguse päritolukoht. Nii, nagu varem öeldud, on haigestumisel olulisim tabu rikkumine. Nii käivad haigestavad kohad paljudel juhtudel inimesega kaasas ning sõltuvad eelkõige tema käitumisest. Kui võtta kokku kaks motiivi – mätta alla matmine ning maha viskamine, seondub proportsionaalselt

samaväärselt haiguse päritolu ka maapinnaga või selle alusega. Mätta alla matmine kindlustab esiteks ohvri/haigusekandja jõudmise maa-alusesse sfääri, teisalt maetakse haigus selle toiminguga maha, vajutatakse maasse ning kindlustatakse selle mahajäämine sagedasti kas ristimärgi, viiskanna tegemisega mättale, samuti Issameie või loitsu lausumisega. Teadetes, kus kirjeldatakse ravimi tuulde viskamist seostatakse maa-aluseid tuulega. Samas esineb ravimi tuulde viskamise motiivi proportsionaalselt sagedamini, kui on kajastatud haiguse saamist tuulest. See ei pruugi olla tähendust omav asjaolu, kuna teadete kirjapanekut on mõjutanud kogumiskavad, mis (ERA puhul näiteks) on keskendunud rahvameditsiinile. Ravimi viskamine tuulde on selles tekstivalimis üksiku erandiga Läänemaale omane nähtus ning omab tänapäevani ulatuvat seost teadmise ja huuleohatise saamisest külmast tuulest.

Maa-aluste haiguse ravis on silmapaistvaks motiiviks haiguse matmine aia tugiteivaste alla. Üheltpoolt on aed esmase koduringi piiritähiseks, teisalt on tugiteivastel millegi kinni hoidmise funktsioon. Kinni hoidmine võib olla üks metafoorsetest tähendustest, kuid tugiteibaid on kasutatud ka laiemalt maagias, nagu illustreerivad järgmised tekstid.

Jaani taat õpetand ühele lihunikule, kuidas saada hundiks. Loe järgmised sõnad: Niuuh, nāuh, nina pähe, Siuh, sauh, saba taha, Kiuh, kāuh, kõrvad pähe, Siuh, sāuh, silmad pähe. Kui tahad jälle saada inimeseks, siis poe tagujalu 9 tugiteiva alt läbi. Lihunik teind proovi. Sidund kõie ümber keha ja teise otsa kinnitand tuppa vankri ratta külge. Lugend sõnad ja muutundki hundiks. Karand volksti aknast välja, tõmmand kõie pooleks. Jooksnu hundina metsa ja hakand loomi murdma. Pärast saand küll veel inimeseks, kuid rääkind alati, et küll oli kole see hundielu

ERA II 19, 500/1 (9) < Juuru khk, Kaiu v, Ärismäe k, Tõnu t – Rudolf Põldmäe < Mats Ülistom, 75 a (1929).

Jaanilaupäeva ja ristipäeva öösel teinud nõiad teistega nõidust. Võtnud valge lina, mässinud enda sisse. Läänud siis karjatänavale. Iga talu kohal küürutanud aia tugiteiba alla ja lausunud: "Siit saab piima ja siit saab võid!" Rahvas arvanud, et sedamoodu nõid korjab kõik teiste lehmade piima ja või omale. Üheks sääraseks nõiaks olnud Toomas Kõrk Paasvere vallas Paasvere Vanakülas.

ERA II 183, 377 (2) < Simuna khk, Paasvere v, Rahkla k, Õie t. < Simuna khk, Paasvere-Vanaküla k – Kalvi Õis < Anna Õis, s 1891 (1938).

Rupakonn. Miu ema rääkis, et nemad käinu võrgudega meres ja rupakonn olnu neil võrgude juures paatis. Nemad tulnu ääre ja see konn vahtinu neil ikki otsa kurja silmadega, plaksutanu lõuadega ikki, hambad plaukunu. Võrkus põle ühtegi räime olnu. Ema mõtlenu, et ma tahan vaadata, mis sul viga on. Võtnu siis konna tangide vahel ja löönu ta surnuks ja pannu tugiteiba alla. Teise päeva tulnu homiku vara üks mees sinna ja tahtnu leiba lainata. Ema põle annu. Tema juba täadnu. Kolmanda päeva olnu siis mees meres sihis persest saadik ja palunu, et "Kallis onitüdar, tule

puuduta ometi sõrme otsaga." Tema ütlenu: "Kannata veel, pitsita veel." – "Ma ei või. Ma lähen lõhki." Vana Ruuga vana ja need sõuksed poostled ollid olnu. Vanaeironinu ikki veel, läinu eemalt, hoidnu ikki seda sõrme, viimati katsunu siis perse äärt natuke. Siis tulnu ku putkest. Kus kõik vesi olnu roheline. Teise päeva läinu võrgudega. Võrgud olnu ka tuutis räimi täis.

ERA II 21, 607/9 (3) < Häädemeeste khk, Orajõe v, Kabli k – Leida Lepp < Leida Lepp < Ann Saar, 58 a (1930).

Ravimi ristteele viimise motiiv on tuntud üle Eesti. Mõni kord mainitakse alternatiivina piiride ristumiskohta või mitme aia liitumiskohta. Millegi soovimatu risteele viimise motiiv on mitmetes kontekstides laialt tuntud. Risttee tähistab nii käidavat kohta kui ka piire, eikellegimaad, kus reeglid ning tuttav maailmakord ei pruugi kehtida. Kõik vähem esinevad motiivid, nagu ravimi viimine kivile, allikasse, tulle, esinevad rahvaravis ning maagias sagedasti. Ka teadetes on mainitud mitmesuguste haiguste, muuhulgas ka maa-aluste arstimist hõbeda, soola-leiva puru vms viimise kaudu allikasse või kivile.

Üksikud motiivid, mis juhuslikult maa-aluste kontekstis esinevad, seonduvad üldiselt muude haigustega. Nii on maa-aluseid ravitud sarnaselt käsnade ravile kasekäsnaga vajutades, koeral lakkuda lastes, kiriku uksekäepideme vastu vajutades ning ravimit vastu ust visates.

4.3. Kokkuvõtvalt maa-aluste ravist.

Kirjeldused maa-aluste ravist seovad selle haiguse üldise rahvausundilise süsteemiga nii oma põhimõtetelt kui konkreetsetelt ilmutismotiividelt. Inimesed on rakendanud oma teadmisi erinevate jõupooltega ümberkäimisest, eriliselt väerikaste ainete "vääristamisest" maagilise käitumise kaudu ning sõna ja teo mõjust inimese füüsilisele heaolule. Maa-aluste ravis ei kasutata ühtki motiivi, mis ei oleks tuntud ka teistes kontekstides, kus kasutatakse maagilisi võtteid ümbritseva mõjutamiseks.

Haiguse ravi algab selle nimetamisest. Inimese enesekontroll omab erilist tähtsust nii maa-aluste haiguse diagnoosil, kui ravimisvõtete valikul, kuna koht, kus inimene end unustas kaitsta maast pärineva ohu vastu, on sagedasti võtmeks sellest paranemise vastu. Kui ravimisprotseduuris ei kasutata maaga kokkupuutekohta, võib ravi kaudu saada aimu haiguse päritolust, kuna üheks rahvameditsiinis käibivaks tõeks on, et ravim peab pärinema sealt kust haiguski. Nii seondub haiguse päritolu

ning ravi lisaks maapinnale sagedasti ka tuulega, veega, erinevatest ilmakaartest pärineva mõjuga. Kuna tervenemiseks peab ravim olema tugevam kui haigus, kasutatakse eriliselt väerikkaid aineid. Nendeks on hõbedakaabe, sool, leib, viljaterad, punane lõng, söed. Haigust inimeselt selle päritolukohta tagasi kandmiseks peab ravimiga haiget kohta puudutama või seda ümber piirama ning seejärel ravim koos haigusega vastavasse kohta suunama. Kohad, kuhu haigus suunati, võivad olla nii haiguse päritolukohad, kui laiemat maagilist tähtsust omavad piirkonnad (risttee, aia tugiteiba alused). Toimet suurendavad eriline aeg (kuufaas), ning üksindus, tagasivaatamise keeld.

Enamikku kasutatavatest ainetest võib nimetada tegevuslikeks ravimitest, kus ravimiga ümber käimine, ravimisprotseduur ise omab peamist tähtsust tervenemisprotsessis. Taimede kasutamist maa-aluste ravis võib liigitada kultuuriliste ravimite alla, olgugi, et nimetatud taimede farmakoloogiline toime ei pruugi olematu olla. Kultuurilisteks ravimiteks nimetatakse neid vahendeid, mille toime on kultuuri poolt oluliselt mõjutatud. Et maa-aluste heinteks/rohtudeks on peetud liigiliselt suurt hulka taimi, võib oletada, et valik tehti kas nimetuse järgi (mitmed maa-liitelised taimenimetused) või füüsiliste analoogiaseoste olemasolu järgi (sügavale ulatuvad juured, taimel esineb väliseid sarnasusi haigussümptomitega). Kahtlemata ei saa eitada maa-liiteliste taimenimetuste teket eelkõige nende kasutamise tõttu maa-aluste ravis. Taimede mõju ravimisprotseduurides jääb siiski liigiliselt ning farmakoloogiliselt ebamääraseks, mis lubab pöörata suuremat tähelepanu kultuuri ning usundi mõjudele selles traditsioonis. Seda enam, et kõikjalt võib leida teateid paralleelselt kasutatavatest nii taimeravi kui maagilistest meetoditest.

KOKKUVÕTE

Maa-alustega seotud pärimus sisaldab endas mitmesuguse struktuuriga teateid üleloomulikest olenditest, surnutega seotud paikadest, maapinnalt, tuulest või veest pärinevatest nahahaigustest, rahvameditsiinist ning tähelepanekuist looduses. Pärimuse talletusi on hulgaliselt kõikjalt üle Eesti välja arvatud Võru- ning Setumaa, kus see uskumus on olnud vähe tuntud. Keskseim motiiv selles variantiderohkes pärimuses on teadmine maast pärinevast nahahaigusest ning selle ravist, mis on ka siinse töö fookuseks. Haiguspärimuses on sageli liitunud kõik eelpoolnimetatud variandid. Töö püüab avada maa-aluste uskumuse kujunemist mõjutanud käsitlusi ümbritseva ning inimeste suhetest.

Soome uurijad Martti Haavio, Lauri Honko ja Juha Pentikäise seisukohtade järgi on kogemuses alati olemas traditsiooni komponent, traditsioon mõjutab kogemist ning selle väljendus kultuuris on kooskõlas käibiva uskumussüsteemiga. Uskumusel ning kogemusel on usundi kujunemisel võrdväärne roll. Üleloomulikku kogemust tõlgendatakse, kuni see sobib teiste sarnaste kogemustega.

Eesti Rahvaluule Arhiivi talletatud teated on oma vormilt sisuga samaväärselt varieeruvad. Muistendite uurijad on avanud kogemuse kirjeldusi sisaldavate juttude sotsiaalset kommunikatsiooni täitvat rolli (Tangherlini 2007; Dégh 2001). Teadete vormile tähelepanu pööramine selles töös kannab eesmärki piiritleda ning määratleda töö fookuseks olevat materjali kogu maa-aluste pärimuse sees. Maa-aluste kogemust vahendavad erivormilised teated esinevad lühikesest teadvustamisest, et maapinnalt saadakse haigusi kuni välja arendatud narratiivideni. Huvitavateks on üksikud juhuslikud liitumised muistendi- ning muinasjututraditsiooni vahel, milles tuleb esile maa-aluste kahetähenduslik olemus maa-aluste elanikena ning nahahaigusena. Arhiivi talletatud teadete vormile on kahtlemata oma mõju avaldanud kogumise ajal käibinud strateegia, kus eesmärgiks oli koguda võimalikult palju teateid ning vähem on pööratud tähelepanu jutu esitamisele. Siiski peegeldab kirjapandu üheltpoolt uskumusi, teisalt kollektiivis käibinud arutlusi, kahtlusi või veenmissoove.

Võib ütelda, et maa-aluste pärimuse kaks poolt – haigus- ning muistendipärimus on eksisteerinud paralleelselt, olles ühendatud ühise aluse, uskumuse maa-aluse elu võimalikkusse, kaudu ning luues selle kaudu mõlemaid motiive ühendavaid liitumisi.

Küsimusele, miks on maast pärinev jõud inimesele ohtlik ning miks on selle mõju avalduseks nahahaigusesse haigestumine, püüab anda vastust töö teine pool, mis käsitleb inimese kehataju ning selle rolle piirisituatsioonides.

Maa-aluste sümptomitena on nimetatud mitmeid kergematele nahahaigustele omaseid tunnuseid: sügelust, kipitust, punetust, paistetust jm. Maa-aluseid on nimetatud nahahaiguseks, sageli määratletakse neid "haigusena, mis hakkab maast". Ehk inimene diagnoosib haiguse mitte sümptomite vaid tabu rikkumise kaudu.

Haigusel on inimese keha tajus täita oluline roll. Selles olukorras on inimene sunnitud enesele rohkem tähelepanu pöörama. Kuna tolleaegsetel inimestel puudusid teadmised organismi sisemisest toimimisest, kajastab haiguspärimus inimeste pilti iseenesest. Mitmed uurijad, nagu Laura Stark, Mary Douglas on seisukohal, et inimese keha on alusmudeliks ümbritseva tajumisel. Haigestununa tõuseb esile ka haiguse põhjustaja. Sellegi mõtestamine käib käbi inimkehast lähtuvate mõistete. Nii tõusevad esile piirid, mille sees- ning väljaspoolasetsevat on inimene sunnitud lähtuvalt uuest (haigestunud) olukorrast määratlema ning mõtestama. Ettekujutus ühiskonnast põhineb nende uurijate sõnul inimkehal, samaväärselt mõtestavad inimesed iseennast juhindudes sotsiaalsetest suhetest. Inimkeha ning sootsiumi suhteid vaadeldes on Pasi Falk märkinud asjaolu, et traditsioonilistes kultuurides ühtivad tugeva korrastatuse tõttu minapiirid kollektiivi piiridega. Et kaitsta end, tuleb tegeleda kollektiivi piiridega. Selles mõttes on olnud indiviidi keha erakordselt haavatav väljapoolt tuleva jõu poolt. Viidatud uurijad on teinud oma üldistusi laiema materjali põhjal, kui selleks on haiguspärimus. Sestap loovad nende seisukohad laiema tausta inimkeha mõtestamisele mütoloogilises kontekstis.

Keha ning sootsiumi tihe seos kummagi mõtestamisel seab keskmesse küsimuse piiridest, mida võib pidada võtmeprobleemiks ka maa-aluste uskumuse mõistmisel. Selle pärimuse vaatlusel selgub, et raamid, mis peegelduvad maa-aluste pärimuses, lähtuvad vastavuses usundiuurijate kontseptsioonidega metafoorset maailmanägemisest, mille kaudu inimene "tõlgib" abstraktseid kategooriaid igapäevastesse käitumisjuhistesse ning arusaamadesse. Siingi kajastavad konkreetsed ettekirjutused ning tegutsemisjuhised suhteid ning suhtumisi. Juba viidatud autoritele lisaks on metafoorsetest maailmanägemisviisist kirjutanud Veikko Anttonen, kelle seisukohad on siinset tööd oluliselt mõjutanud. Liikudes inimese kehataju ning sootsiumi vaheliste suhete vaatluselt indiviidi ning sootsiumi suhetele võib ütelda, et pärimuses ei kajastu enamasti inimeste individuaalsed otsustused.

Ühiskonnakorraldus, mis peegeldab maailmataju, on kollektiivne, seega on tegutsejaks inimrühm, pere, majapidamine, küla jne. Ning kui püüda avada inimese ning maapinna suhteid, tõusevadki esile seda suhet kandvad metafoorid, mis kujundavad konkreetset käitumist.

Kollektiivsuse peegeldus maa-aluste pärimuses on haigestavate kohtade tihe seos piirialadega. Piiritõmbajaks sel puhul on inimasustusega kaetud ala, kodune ring ning sellest väljapoole jääv. Teiseks vastanduseks on kahtlemata surm. Sageli kuulatakse maa-aluseid tiksumas surmaga seotud kohtadel, kust mõningatel puhkudel on ka haigeks jäänud. Just piirialad nõuavad inimkollektiivilt sagedasemat enesemääratlust ning selle kaudu ka kaitset. Lisaks kaitsmisele täidavad rituaalid ka väljaspoolasetsevaga suhete loomise ning hoidmise ülesannet. Maa-aluste traditsioonis võib näha peegeldusi inimese mentaalse kaardistiku paigutumisest tema füüsilisse ümbrusesse, mis saab võimalikuks vaid pideva piiridetajuga nii haigestumise ennetamises kui selle hilisemas ravis.

Maa-aluste ennetamises ning ravis saavad piiridel toimuvad metafoorse taustaga rituaalid oma konkreetse esinemiskuju. Ometigi on selline üldistus vaid lihtsustatud skeem, kuna ravimenetlustes liituvad mitmetele usundilistele komponentidele ka teadmised loodusest. Maa-aluste haiguse ravis on oluline osa taimedel. Olgugi, et ses osas on raske teha vahet kultuurilistel ravimitel ning nendel, millel on tõestatud farmakoloogiline toime. Renata Sõukand on kultuurilisteks ravimiteks nimetanud neid, mille toimet on kultuurikontekst oluliselt mõjutanud ning kujundanud. Nii võib arvata, et lisaks osade taimede farmakoloogilisele toimele (mailased näiteks) on taimede valikul ka oluline seos maa-aluse sfääriga või sarnasus haigussümptomitele.

Teiseks kasutatud ravivõtteks on olnud haigestunud koha puudutamine soola – leiva – hõbedapuruga ning haigust kandev ravim kindlatesse kohtadesse kaevatud või poetatud. Nende kohtade kaudu võib taas saada aimu haiguse päritolu kohta, samuti illustreerib see eelpool käsitletud piiriproblemaatikat. Maa-aluste päritolu ning ravi seostub kõige sagedamini kohaga, kus inimene end arvas haigestunuvat. See tähendab, et haiguse diagnoosis on erakordselt suur roll inimese enesekontrollil.

Maa-aluste traditsioonis leidub kajastusi inimese koduringi tajust ning sellele vastanduvast maa-alusest sfäärist. Haiguse ennetamises ning ravis märgib talupojajühiskond oma piire kooskõlas usundis käibivate mõistekategooriatega.

Käsitletud mõistekategooriad: muistend, uskumusteade, maapealse – maa-aluse elu kõrvutiesinemine või opositsioon, maast pärinev jõud, mis saab nähtavaks nahahaiguse kaudu, lähtuvad oma funktsioonidelt sootsiumis samadelt alustelt – olla eneseanalüüsi vahendajateks ning tähistajateks. Üheltpoolt võib selles tervikus näha pärimust, inimeste konkreetseid tegutsemisviise olukordade lahendamiseks, teisalt peegeldavad need teated sotsiaalset elukorraldust juhtivat metatasandit.

Summary

Current thesis is focused on particular feature in Estonian folk belief where the act of touching (sitting, lying, washing) the ground results in skin disease. Bearers of these traditions have described places which spread infections because of the negative earth forces. They have also described creatures which live below the ground. Contact with the ground results in an itching eruption that can be cured only by sending the disease back to its origin. The disease is sent back through rituals where magical substances (silver, different sorts of grain, charcoal etc) are dugged into ground, flinged to the wind, water, or sent into other places where the disease was expected to be coming from.

Beliefs of the hurting ground can be found in several areas of life: in folk medicine and in the religious beliefs related to the death. These beliefs are also present in different migratory legends: fallen angels that have become elves of the nature, hobgoblins who live below the ground and whose sounds can sometimes be heard.

The aim of this paper is to discover the causes of these beliefs, to understand why people have believed to the evil influence of the ground and why this influence occurred precisely as a skin disease.

Some answers to these questions can be found through the investigations on how people perceive their bodies and how communities perceive themselves. Researchers Laura Stark and Mary Douglas have brought out the issue that people explain the reality based on their bodily perceptions. The body is a tool which is used to understand the surrounding environment. These observations will also bring out the topic of borderlines. How have the people in traditional societies recognized their bodily and community borders? Finnish researcher Pasi Falk has shown that the human body is more open to the outer intervention in traditonal cultures with strong community bonds. The main attention is paid to protect the boundaries of the community because the boundaries of the self coincide with the boundaries of the group. The “attack” comes from the outer side which is defined through group conciousness. There is a gap between the agrare human world and the wild unhabited nature, the on-the-ground world and below-the-ground world. The traditional

explanation of linking the illness to the act of touching the ground is an example of mutuality between people's internal and external perceptions.

The connections between the contagious places and the borderlines are the reflections of the collectivity. The border in this case is drawn between the populated, domesticated area and the wild nature. The other borderline is death that separates the human existence into two halves. It is remarkable that illnesses are often related to the connections with the dead.

Society needs to define itself through borders because it has to protect itself and also support the coexistence and relationships of its members. People's mental maps get linked to their physical environment through these beliefs. This self definition process is complex and we can see it in border-perceptions and also in the treatments in traditional medicine where knowledge of nature and curing herbs in combined.

The materials used in this analysis are coming from the collections of Estonian Folklore Archive. The beliefs in folklore exist in different forms: belief statements, memorates, legends, fairytales and charmes. This formal diversity is notable. The use of different social communication channels shows a vivid human need to discuss about the sub-terranean life or power. These beliefs can be dated back to the formation of local settlements when people started to bury their deads. This framework in Estonian folk belief also supported the localisation and adaptation of international motifs into society.

Folklore forms and motifs are descending from the same roots and functions in the culture – they are indicators of the self-examination. From one side, these traditions provide reference to concrete actions which are used to solve health related problems. From the other side, these statements, memorates and legends reflect the metalevel that directs social organization of the society.

Kasutatud kirjandus

- Annist, August 1966. *F. R. Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad*. Tallinn
- Anttonen, Veikko 1996. *Ihmisen ja maan rajat. "Pühä" kultuurisena kategoriana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1992. "Püha" mõiste rahvausundi uurimises. *Akadeemia*, nr 12, lk 2514 – 2535.
- Arukask, Madis 2000. Eksimine vadja ja setu rahvakultuuris ning folkloorse etteantuse osa selles. *Sator II*. Tartu, lk 96-112.
- Baer, Karl Ernst von 1976. *Eestlaste endeemilistest haigustest*. *Loomingu raamatukogu* 33. Tlk Ülo Torpats. Tallinn: Perioodika
- Bø, Olav 1993. The Hidden People in Norwegian Migratory Legends and Folk Belief . – *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 53. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, lk 97-105
- Christiansen, Reidar 1958. *The migratory legends : a proposed list of types with a systematic catalogue of the Norwegian variants*. *Folklore Fellows Communications* 175. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia
- Dégh, Linda 1995. *Narratives in society : a performer-centered study of narration*. *Folklore Fellows Communications* 255. Helsinki : Suomalainen tiedeakatemia.
- 2001. *Legend and Belief*. Bloomington: Indiana University Press
- Douglas, Mary 2002. *Purity and danger : an analysis of concepts of pollution and taboo*. London; New York: Routledge
- Eisen, Matthias Johann 1919. *Eesti mütologia*. Tartu
- Falk, Pasi 1992. *Modern oralities : a cultural topology of the consuming body. Summary of the article-dissertation : the corporeality of consumption*. Helsinki: Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen julkaisuja.
- Haavio, Martti 1942. *Suomalaiset kodinhaltijat*. Porvoo; Helsinki: Söderström
- Hiiemäe, Mall 2001. Maastik ja kohapärimus. – *Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. Publicationes Instituti Geographici Univeristatis Tartuensis* 91. Tartu, lk 86-95.
- 2007. Maa-alused ja mailase rada. – *Sõnajalg jaaniööl. Eesti mõttelugu* 73. Tartu: Ilmamaa, lk 398-413

- Honko, Lauri 1962. *Geisterglaube in Ingermanland. Folklore Fellows Communications 185*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia
- 1962-1963. On the Effectivity of Folk-Medicine. – *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 18-19. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, lk 290-300
- 1981. Four Forms of Adaption. – *Adaption, Change, and Decline in Oral Literature. Studia Fennica. Review of Finnish Linguistics and Ethnology* 26. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden seura, lk 19-34
- 1989. Memorates and the Study of Folk Belief. – *Nordic Folklore*. Indiana University Press, lk 100-109
- Järvinen, Irma-Riitta 1993. Sacred Legends and the Supranormal Tradition in Greek Orthodox Karelia. – *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 53. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, lk 36-41
- Kvideland, Reimund 1993. Establishing Borders. The Narrative Potential of a Motif. – *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 53. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, lk 29-36
- Kvideland, Reimund; Sehmsdorf, Henning 1991. *Scandinavian folk belief and legend*. Oslo: Norwegian University Press
- Lang, Valter 2005. Inimene, kultuur ja loodus muinasjajal. *Eesti looduskultuur*. Tartu, lk 11-28.
- Lövkrona, Inger 1989. The Pregnant Frog and the Farmer's Wife. – *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 45. Uppsala: The Royal Gustavus Adolphus Academy, lk 73-124
- Manninen, Ilmari 1925. Üldjooni meie rahvameditsiinist. – *Eesti kirjandus*, 19. kd, nr 11. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 453-459.
- Mansikka, V. I. 1935. Virolaisten "maa-alused" (maanaluset) tautien lähettäjinä. – *Kalevalaseuran vuosikirja*. Porvoo
- Mauss, Marcel 2002. *The gift : the form and reason for exchange in archaic societies*. London; New York: Routledge
- Nicolaisen, Wilhelm F.H. 1987. The Linguistic Structure of Legends. *Perspectives on Contemporary Legend*. Volume II. Sheffield Academic Press
- Laugaste, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn
- Loorits, Oskar 1957. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* III. Lund
- 1998. *Liivi rahva usund II*. Tartu: Eesti Keele Instituut

- 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn
- 2000. Maagilisest mõtteviisist. – *Meie, eestlased. Eesti mõttelugu* 35. Tartu: Ilmamaa, lk 285-299.
- Lüthi, Max 1976. Aspects of the *Märchen* and the Legend. – *Folklore Genres*. Vol.26, lk 17-33
- Paal, Piret 2004. *Eesti ja Soome-Karjala halltõvepärimus. Arhiiviteksidest põhinev analüüs. Magistritöö*. Tartu Ülikool: Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool
- Palmefelt, Ulf 2007. Some Thoughts about Form in Metamorphosis Legends. – *Indian Folklife: A Quarterly Newsletter from National Folklore Support Centre*. Serial no. 25, ed. Kishore Bhattacharjee, lk 14-19
- Paulson, Ivar 1987 [1966]. *Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa.
- Pentikäinen, Juha 1968. *The Nordic dead-child tradition : a study in comparative religion. Folklore Fellows Communications* 202. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia
- Petzoldt, Leander 2003. *Väike demonite ja vaimolendite leksikon*. Tlk. Reet Hiemäe Tartu: Eesti kirjandusmuuseumi folkloristika osakond.
- Ränk, Gustav 2000. Patuoinas ja elupuu. *Müüt ja ajalugu. Eesti mõttelugu* 32. Tartu: Ilmamaa, lk 369-406
- Silva, Francisco 2000. Bengt Holbek and the Study of Meanings in Fairy Tales. – *Cultural Analysis* 1. The University of California, lk 3-14
- Sontag, Susan 2002. *Haigus kui metafoor. Aids ja selle metafoorid*. Tallinn: Varrak
- Stark-Arola, Laura 1999. Christianity and the Wilderness: Syncretisms in Orthodox Karelian Magic as Culture-Specific Strategies. *Studies in Folklore and Popular Religion*. Vol 2. Ülo Valk (toim). Tartu: University of Tartu, lk 93-120.
- Stark, Laura 2002. *Peasants, pilgrims, and sacred promises : ritual and the supernatural in orthodox Karelian folk religion*. Helsinki : Finnish Literature Society.
- Stark, Laura 2006. *Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland. Studia Fennica. Folkloristica* 11. Helsinki: Suomalainen tiedeakademia
- Sõukand, Renata 2005. Loodus eesti rahvameditsiinis. – *Eesti looduskultuur*. Tartu, lk 55-79.
- Sõukand, Renata. Haiguste etioloogia eesti pärimusmeditsiinis. – <http://haldjas.folklore.ee/~renata/1OSA.htm>

Tangherlini, Timothy 2007. Rhetoric, Truth and Performance: Politics and the Interpretation of Legend. – *Indian Folklife: A Quarterly Newsletter from National Folklore Support Centre*. Serial no. 25, ed. Kishore Bhattacharjee, lk 8-12

Tupits, Ave 2004. *Soolatüügaste ravimisviisid eesti ja iiri rahvameditsiinis Jakob Hurda kogu ja Iiri Folkloori Arhiivi materjalide põhjal*. Magistriväitekiri. Tartu Ülikool: Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool

Tupits, Ave 2006. Common Illness, Common Remedies. – *Béascna* 3, lk 38-53

Uther, Hans-Jörg 2004. *The types of international folktales : a classification and bibliography ; based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson*. *Folklore Fellows Communication* 284-286. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia

Valk, Ülo 1998. *Allilma isand: Kuradi ilmumiskujud eesti rahvausus*. *Eesti Rahva Muuseumi sari* 1. Tartu

Valk, Ülo; Lourdusamy S. 2007. Village Deities of Tamil Nadu in Myths and Legends. The Narrated Experience. – *Asian Folklore Studies*. Vol. 66, lk 179-199

Valk, Ülo 2007. Eyes of Legend: Thoughts about Genres of Belief. – *Indian Folklife: A Quarterly Newsletter from National Folklore Support Centre*. Serial no. 25, ed. Kishore Bhattacharjee, lk 12-14

Veidemann, Andra 1987. Rahvameditsiin sotsiokultuurilisest ja semiootilisest aspektist . – *Looming*, nr 7, lk 965-969.

Veidemann, Andra 1990. Maa-alused eesti rahvameditsiinis. – *Jakob Hurt* 150. *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 38. Tallinn, lk 86-104

Internetiallikad:

Eesti rahvameditsiini ravimtaimede andmebaas Herba <http://haldjas.folklore.ee/herba/>

Rahvausundi ja muistendite andmebaas Rehepapp <http://haldjas.folklore.ee/rehepapp/>

Terviseportaal <http://www.inimene.ee/>